

[The manuscript page contains handwritten text in Devanagari script, which appears to be a form or record related to land revenue or agricultural assessment. The text is written in black ink on aged paper and includes various numerical figures and descriptive phrases.]

रतं तैर्मया। ग्रंथग्रंथमिधाः स्फुटंतिमुकुळापस्योदयेकौमुदा। व्याकुर्वत्सपि पत्रमोहतिमिरं लोकस्यनशाप्यति।
प्रोक्ष्यतारकदिग्दीप्तिपरमव्योमापि नीराज्यनेगोप्तिर्यस्यसुखप्रकाशशशिनेन नौमि विद्यागुरुं। वैदिकमा
गंवाचस्वतिरपिसम्पत्सुरक्षितं चक्रे। नयविजितवादिदैत्यस्तजयति विबुधे त्वराचार्यः। दूढोपवेदकाउग्र
त्वमयदिदं चोभूरिवाचवाविचारः। इणानि तपस्यः समुदितपरमं ब्रह्म बोधप्रसूनं। साक्षाद्भूता वचेयंददृष्टं फलं
जीववित्तवैभवं श्रीं। संसाराक्रोत्य तापप्रथमननिपुणस्तन्यते कुलवृद्धः। कीर्त्या दवं वंशमुन्नमयति श्रीजैत्र
देवात्मजैर्बुधोभ्याभूतिभूतं स तु महादेवे न संखिभ्यति। भोगी देपरिमुंचति क्षितिभरप्रोदुत दीर्घव्यं वेदं
तोपवनस्यमंडनकरं प्रस्तौमिकव्यं दमं। श्रीमच्छरीरकमीमांसा व्याख्यायाः प्रारंभः। अविद्यारूप
स्यादिसिद्धये शास्त्रप्रतिपाद्यापरादेवताप्रणभंड्यास्त्रीयं विषयादि दर्शयति। अनिर्वाच्येति। एकाद्या विद्या
नादिकावर्त्तुपादेवताधिकरणे वक्ष्यते। अन्यापूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कारस्तदविद्याद्वितयं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वा
च्यं स विचं हं सैकारिषस्य तत्तथा। तत्त्वविवता ब्रह्मणस्तद्विषयता। तदात्प्रयत्नः। जीवा एवेति वक्ष्यते। न नीवि
द्यासाविद्ये ब्रह्मणो नीश्वरत्वमुपकरणस्य स्वातंत्र्याविद्यात कत्वादित्याहुः। प्रभवतरति अतत्त्वतो न्यथा
पावो विवर्तः। न के वळं भूतानां ब्रह्मविवर्तत्वमपि तु जीवानामपि चराचरवारीरोपायिका नांतत्प्रतिबेंब

त्वेन तद्विवर्तनेत्याहुं पतश्चेति अन्य वा भूतसृष्टिबद्धौ नैक सृष्टेरपि तिरण्यगर्भद्वारा ब्रह्मेव कर्तृ इत्यनेनोक्तं ।
 एवमाविज्ञाननिर्णयत्वाभ्यां विषयत्वमुक्त्वा प्रयोजनतामाह परिमितेति । जगद्विवर्तविज्ञानत्वेन ब्रह्मणोऽस्य
 सर्वकर्तृत्वमुक्त्वा सर्वतत्त्वं ज्ञानपदसूचितं वेदकर्तृत्वादिना साधयति निश्चितमिति । वीक्षणमात्रेण सृष्टत्वा
 दूतानि वीक्षितं तिरण्यगर्भद्वारा साध्यं चराचरं वीक्षणार्थिकप्रमत्तसाध्यासितसाम्प्रदायिकेति । सर्वतत्त्वसिद्धयर्थं
 चेतेन धर्मसुखित्वेन वेतनतां संभावयति अस्म्यचेति । यद्वा विज्ञानापासेन नाम रूपसृष्टिप्रवृत्त्यर्थं कर्तृत्वात्
 ज्ञानेन स्तुतिः । सत्त्विरिति ईश्वरस्य उक्तानि पुराणोक्तानि सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रतानि सत्त्वमन्त्र
 ॥२॥ शक्तिः । अविज्ञानशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुवंगानि महेश्वरस्येति । अव्ययानि वायुप्रोक्ते पुराणेषु ज्ञाने
 स्तानि विशरतिश्च यत्तत् सत्यं क्षमाधृतिः । सृष्टत्वात्मात्मसंबोधोत्थायिष्ठा त्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नि
 मित्तं तिष्ठति शंकर इति । वेदस्य षडुक्तानि निरुक्तादीनि । अव्ययानि च वादयः । तिष्ठकं प्रियः स्वामी तिष्ठक
 स्वामीति सर्वसिद्धिविधायित्वं स्मृतिसिद्धं । आदित्यस्य सदा पूजां तिष्ठकं स्वामी नस्तथा । महागणपते श्वैव कुटु
 म्बिहोमवाग्मुपादिनि । वेधसेविधात्रे ईश्वरामहरेः ज्ञानशक्तेरवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्संतथानथा वा हृषीकेश

शशस्त्रादपरे द्वापरे विष्णुर्व्यास रूपी महा मुने । वेदमेकं सुबुद्ध्या कुरुते जगते त्वितं मिति । ब्रह्मगवता सूत्रकारेण
 साधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा मुपदिशता जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः संदिग्धात्वसंप्रयोजनत्वेन सृष्टि
 षातां तेषां ससिध्यधीनसिद्धिकेसवत् इति तदा श्लेषस्तथा न परतामाहुः कोयमित्यतः प्रकृतः न भाष्यस्य दर्शयति ।
 भवेत्सादृशिरित्यनेन । अन्यशब्दः प्रतिग्रन्थव्याख्यानप्रारंभार्थः । इहाहुं प्रत्ययगम्यमात्मानमुपनिषत्प्रतिपा
 दयि ज्ञास्यत्वा श्लेषः तत्पुनर्ब्रह्मेत्यादौ तु तदतिरिक्तं ब्रह्मोत्तरीकस्य तस्य वेदांतेभ्य एव सिद्धेर्विचारविषयत्वा
 त्वात् । तत्पुनर्बुद्धिरिति शब्दो । जिज्ञास्यत्वं व्यापके सदेहप्रयोजनत्वेन तद्विरुद्धे वा संदिग्धत्वात् प्रयोजनत्वेन तत्पुनरुप
 षड्भिः तत्तद्व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभावरत्यर्थः । अत्र प्रयोगो मुमुक्षुणा ब्रह्मन विचार्यतं प्रत्युसंदि
 ग्धत्वाद्देहादीनां परिणामपितृत्वात् । नैकदंतवादिनः । आद्ये हेतुं विवृणोति । तथा हीत्यादिना ब्रह्मणत्वाद्देहादी
 तां परिणाममपितृत्वात् न त्वहेतुप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात् कथं विविक्तविषयत्वमत आहुवाह
 ति । देहाद्वन इति । आत्मैक्यात्पुनर्देहाद्वन इत्यर्थः । देहादात्मनो हेतुप्रत्ययगम्यस्य हेतुप्रहा
 न्नात्पास इत्याहुतदाद्वनत्वे हीति । बाह्यस्य विरुद्धे हेतुः परिमाणानेदान्नप्रत्ययनिस्त्यक्तं परिमाणानेदेपि

४ तथा विधकुं भवत् । तथा अप्रयोजनत्वा ४

सावेत्तीमाविदात्मनरेक्यारोपेति विषयस्य चेतनत्वमिव भवतीति। तथापीनिभाष्यसूचितामभासा
 भावादेनोर्विवेकग्रहस्यासिद्धिमाह रदमत्रा कृतमित्यादिना। यथाश्रुत्यादिष्व्वात्म तत्त्वंगीयते तथातुमित्य
 नुभवेद्यदिप्रकाशेन तत्त्वेन दस्तीति योजना। परामशोमिथ्येनिर्देशः क्रियासमनि ठारः पो नः पुन्यं दहानीया
 सुंदरी। नत्वेतदस्तीति यदुक्तं तत्प्रपंचयत्यहमनुभवस्त्विति। उपप्लवोविपर्यासोऽस्य नास्तीत्यनुपप्लवोऽमु
 फवः कथं विपर्यासिभूत्यर्थः। कथमात्मतत्त्वगोचर इत्यज्ञानं सूचितं पक्रमादिना नात्यर्थं सिद्धौ व
 युपजीव्यविरोधादप्रमाण्यमाशंक्याहनवेत्यादिना। ज्येष्ठे स्यापि योर्वापर्यन्यायेन बाधमाशंक्याह न
 हपेक्षस्येति आगमस्य किं न ज्ञान्यज्ञानं गतप्रमिति त्वेप्रत्यक्षोपेक्षा उ न त दुत्सन्नो आद्ये विकिं विपुया
 नृणां कानि सुसायसवादा यवा द्वयेनिरस्य द्वितीयं शंकते प्रमिताविति आगमस्य किं प्रत्यक्षगतव्यावहा
 रिकप्रामाण्येन विरोध उ त तत्त्वा त्वदकत्वेन नाद्य इत्याहन हीति द्वितीयप्रत्याहन च न हि नि। एवं प्रशमा
 ण्यं निराकृत्योपचरितार्थत्वं नितरस्य निनवानन्यपरमिति पूर्वभेदाग्रहसिध्यर्थमिदमुक्तं इदानीमुपजीव्य
 विरोधाभावापविधौ विधाय केवादे परोऽहस्यः शब्दाभ्यो न भवतीति शबरस्यामिनोक्तं ननु व्यंवेदंतेष्वपि अन
 धिगतोर्थो बोधित्वेन तत्परत्वसाम्यादिनि। एवं तावदुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्ये मुख्यत्वमात्रस्य प्रा

॥४॥

॥४॥

बध्यते तु तां निराकरोति जेष्ठत्वं वेति। योर्वापर्य इति वक्ष्ये स्थितं ज्योतिषो मेऽन्योन्यसंबध्य यत्र शाब्दानो निर्गुणता
 मृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिद्यं दक्षिणेन येन तेन पजेत परादिप्रतिष्ठति स र्वस्य द
 क्षिणेनेति। तत्रोद्गातप्रतिष्ठोऽक्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चया संभाषितं बोद्धिपूर्वकार्यमुत परमिति
 विना येन उपजातविरोधित्वात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राह्यतः पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दोषव्यं
 उहस्य निरूपे सस्य तद्वाधकतयोदितत्वात् पूर्वा दयकाळ उ त र स्या प्राप्तत्वेन पूर्वपक्षाध्यत्वा योगादुक्तं
 हि। पूर्वपरमजातत्वा दबाधित्वेन जायते परस्याप नन्यथोत्पादाने त्वबोधनसंभव इति। प्रकाशिवत्
 यथाह प्रहृतो कुक्षोपकारः कुशाप्रथममतिदेशेन विहृता कुपकारकाक्षिण्यां प्राप्ताः कव्योपकार
 तया चरमभावि रपिशरैर्निरपेक्षैर्वाध्यं ते तद्वदिति। एवं तावदुत्पादिगम्यात्म तत्त्वस्याहं प्रत्यये
 न वभासादपि विहृतिविषया त्वमुक्तं संप्रतिवादिनिरूपितस्यात्मनो न वभासादपि दोषे ताविवेति
 सर्वगतोऽत्मवादिने प्रत्याह तमिहेति। नाहितदेवमिति। तव मते हं प्रत्ययस्य विविकतात्मविक्रम
 जयत्वादित्यर्थः। ननु तत्रात्मवत्तनोऽहं शब्दो देह उपचर्यते अत आह गौणत्वे चेति भवती
 त्वनुषंगः। उपचरितात्मभावस्य देहस्य ता तत्त्वानुपपत्तेर्ज्ञानान्नरतिप्रतीतिर्न हि भवतीत्यर्थः॥

नच सा त्वमापि देह उ पश्यत इति वाच्यं। वक्तुः स्य तान प्रकाशन परे वाक्ये तद्विरोधात्। अथाह
 माळवने आत्मनि देहगत प्रादेशिकत्वमेवाप्यवर्धते तर्हि देहात्मनो भेदो ग्रहीतव्यः नवगृह्य
 तरति इत्याह। सिद्धे स्यादिना। अत्र गौणवादी प्रष्टव्यः किं सिद्धं शब्दस्यैवमाणवके सांप्रतिकं देहा
 द्वावहं शब्दस्य गौणत्वं उत सार्वपरसा दो तैल्ल शब्दस्यैव निरूढं नाद्यरत्याह परेति। प्रमाण
 लक्षणे स्थितं। तत्प्रत्ययं नान्यशास्त्रं अग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते तत्र संशयः किमग्निहोत्रं शब्दो
 अग्निदेवता गुणविधि नुत कर्मनामेति तत्राग्नये होत्रं ह विरस्मिन्निति समासात् तर्हि न्यायतुभ्यां
 ॥५॥ मे होमदेवता त्वप्रतीते गुणविधिरिति प्राप्तेराह तः। यदग्नये वप्रजापतये वसायं जुहोतीति लुग्नो
 होमदेवता प्रख्यापनात्। प्राप्तेरविधि वेयव्यान्नामधेयं नवात्र वलुथी समास संभवत्ता
 दग्ने तस्य कृति विकारयोरभावादिति। एवं नित्याग्निहोत्रवाविनो ग्निहोत्रशब्दस्य गुणा दन्यत्र वृ
 त्तिवक्तुं मुख्यार्था दृष्टीत भेदं कर्मोदाहरति। प्रकरणांतरेति। भेदलक्षणे स्थितं। प्रकरणा
 तरेण योजनान्यत्वं। कं उपायिनामयने माससमाग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते अत्र किं नित्याग्नि
 होत्रमासे गुणो विधीयत उत कर्मोतरमिति। तत्र सत्यपि प्रदेश भेदे नामानि त्याग्निहोत्रस्य

जुहोतीति धातुना तत्समन्विता ह्युतस्य जुहोतीत्यारव्या तस्य तत्सन्निधापि तार्थपरत्वानि ह्या
 ग्निहोत्रानुवादेन मासो विधीयत इति प्राप्तेराह तः। न तावदत्रारव्या तेन होमानुवादेन मासः शक्यो
 विधातुं काळस्य पुरुषानि पाद्यत्वेनानुपादेयत्वात् नापि मासो देहो न नित्याग्निहोत्रविधिः तस्यासं
 स्मिन्निधेयं विनाम तत्सन्निधापयत्यन्यत्र जुहोतीत्यारव्या तेन साध्यतया पूर्वपरीभूत तयोक्तस्य सि
 त्तार्थवोधेनाग्नानुपस्थापनात् तस्मात्प्रयोजनान्यत्वं विधेयभावान्यत्वमिति॥ नन्वग्निहोत्र
 शब्दस्य कौउपायिने कर्मणि प्रयोगे किं प्रयोजनं न तावन्नित्याग्निहोत्रेण स ह क्रियत्वादि सादृश्य
 बोधस्तस्य वेयव्यादत आह साध्येति। महा मे स्थितं॥ उक्तं क्रियास्थानं तद्युक्तं न्यत्र विधिप्रदेशः
 स्यात्। मासमाग्निहोत्रमित्यत्रान्याविंता किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मानिहानि शेषं न चे
 ति। तत्र मद्ययं गौणह स्यात्तदा अग्निहोत्रं वत् जुहोतीत्यनिदिशेत् तथार्थमन्यत्वं प्रगौणः जुहोतीति मा
 नापि करणस्थानापि तु व्यत्ययेन नामधेयत्वा दग्निदेवताविनो धार्थत्वाद्वा तौ नानिदिशेदिति प्राप्ते
 सिद्धं तः। न तावदत्राग्निदेवताविधातुं शक्यं वलुथी समासात् संभवस्योक्तत्वात् तत्सिद्धे कर्मभेदे

॥८॥

अनेकार्थत्वस्यान्यापत्वादेकत्राग्निहोत्रशब्दो मुखोपरत्रगौणः नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्या
 ग्निहोत्रदेवतासंबन्धस्य भावात्तत्रैव मुख्यता अतः परशब्दः परत्रसादृश्यमुपादाय प्रवर्तते तच्च
 सादृश्यं कर्तव्यार्थबोधकारण्यात्समाप्ते व्याहृतनाम्नाग्निहोत्रवन् जुहोतीति साध्यत्वेन विधि
 धामिति तास्मिन्निधार्थनित्यधर्मानिदिशोदिति अतश्च नित्याग्निहोत्रधर्माणां द्वयदेवतादीना
 मातिदेशो गौणप्रयोगफलमित्यर्थः किं या यानि त्याग्निहोत्रस्याभिधानं नामधेयं मग्निहोत्रपरमु
 क्तं तत्प्रख्याधिकरणेतस्यान्यत्रश्रवणे विधिप्रदेशः विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥
 अत्र सादृश्यांगौणीवृत्तिमाह माणवदेक इति प्रकृते भेदग्रहाभावमाह नात्वेति निःकृतैव्युक्तिः प्रतिभा
 शिते गौणेऽसाधारणाकाराद्यस्य सतथातत्त्वानां अनुभूयते अनुभवैवावादि विवादेन स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥
 सांप्रतिकीर्णगौणतानि रस्य निरुद्धां निराकृत्येन चात्यन्ते निरुद्धत्वं नामप्रयोगप्रवृत्त्या मुख्यवद्भावेन निरु
 द्धेपि गौणप्रयोगेनार्थयोः तादात्म्यं प्रतीयते प्रतीयते तु प्रकृतं विवेकम्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र स्माहौणत्वमाप
 कं विवेकविज्ञानमिह व्यावर्तमानं गौणतामापि व्यावर्तयतीत्येतस्मिन् द्विमित्युच्यते ॥ अकिं ज्ञानूपाहं प्रत्य
 यादिवेकासिद्धावापे प्रत्यपि सादृश्यतास्मिन्निहिता शक्या न यथा बाळस्य विरेति ॥ अत्रैकं प्रत्यपि साध्यं ॥
 गौणतामाह तिकीर्णता च ॥

२

किं नामाभ्यामेकस्य भेदस्त्वनुमानात्तच्च शास्त्रादृतेन हेयमित्यर्थः ॥ तर्हि परीक्षकाणां देहादावहं शब्दो गौणे नेत्या
 ह परीक्षाकात्रपीति अपरोक्षभ्रमो न यौक्ते कवाधादुच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ हेतुपरिमाणत्वेन किंमवपवारच
 आत्मोत्तावयवसुमुदायः नाद्य इत्याहानित्यत्वेति द्वितीये आत्मावयवानां चेतन्यं समुदायस्य वा नाद्य इत्याह
 प्रत्येकमिति ॥ द्वितीये पिसमुदायापत्तिः शरीरोपाधिकी वा स्यत एव वा काकताळीया वा आद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति
 ननु तद्वदनामिति ॥ न तु तीये इत्याह य एवेति ॥ यादृच्छिकसंश्लेष इव यादृच्छिकविश्लेषोपि स्यादिति स्थाना मे
 वास्तुमोदवेतन्यापात्रे इत्यर्थः ॥ यज्ञौणवादिनाविवेकग्रहमुपपाद्य कुर्यात्तुमित्यादि प्रत्ययानां गौणत्वमुक्तं द
 विवेकसिद्धौ निरस्यमित्याह एतेनेति ॥ अहं प्रत्ययस्याविर्विक्रविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिमापि साध्यासंज्ञिते
 नसिद्धिमथाह तदेवमुक्तेनेति ॥ पूतिदुर्गंधं कूष्मांडफलमिव कृतस्तथोक्तः तात्पर्यमुपवर्णयमाष्यं यो ज्ञयति
 तदेव सर्वप्रवादीत्यादिना ॥ स्वरूपमन्योन्यात्मकता न्योन्याधर्माध्यासौ निमित्तमितरेतराविवेकः फलवद्भा
 रः ॥ अहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाद्वाच्यायोगमाशंक्याह वस्तुत इति अहमिति प्रतीतेपि वास्तवमनात्मत्वम
 स्तीति हेतुशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ धर्माध्यासाभावात्तुक्तं धर्माध्यासाभावात्परिहृतिर्जथैव हेतुशब्दप्रयोग इति ध
 मिणो वादात्तथासकार्यमहमिति मिति अवहारं प्रदर्शय धर्माध्यासकार्यदर्शयति ममेहमिति ॥ नन्वध्यस्य
 वहार इत्यनुपपन्नं भुक्ता व्रजतीति वदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानामभिधानादत आह ॥ त्रवेति ॥ व्यवहारक्रिया

क्षिप्तस्य कर्तृत्वात्काप्रत्ययस्यादित्यर्थः । न नृपसंहारभाष्ये नैसर्गिको ध्यास इत्यभिधानाद्वा वृत्तारोपि नैसर्गिकत्वविशिष्टो ध्यास एव नृकथं क्रिया नैदः । उच्यते इह कार्यभूतव्यवहार नैसर्गिकत्वेन सामर्थ्यादि ध्यासने सार्गिकत्वोपसंहारादविरोधः । अध्यासाभिधानात्क्रिययोः पूर्वापरीभावनोक्तः । विज्ञेयुध्यादितादात्म्यविना किं यान्वयायोगादध्यस्य व्यवहार इत्येनेनाध्यासस्य व्यवहार हेतुतो कौमिध्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन पौनरुक्त्येति केचित्तन्नपूर्वपूर्वभ्रमसंस्कृताविद्ययावितः संप्रतितनाध्यासक्रियाश्रयत्वात् । पुनरुक्तिपरिहृति पूर्वकाळ कुरुति भ्रमं व्यावर्तयति विवेकाग्रहेणेति भाष्ये मिथुनीकरणस्य व्यवहार हेतुत्वमानं तर्थात्भातिन तु मिथ्याग्रहस्ततो ध्यास इत्यर्थः । युगळीकरणं नामादिष्टानारोप्योः स्वरूपेण बुद्धौ भातं ननु मिथुनं कृत्वैति किमिति नो वक्ष्ये तस्य संपद्यते तस्मिन् भूततद्भावेवर्तमानात्प्रातिपदिकात्कृत् कर्त्तृनां ध्यातूनां योगोऽप्युच्यते प्रत्ययो भवति । अस्य

आवितीकारः ततश्च मिथुनभावोऽप्यवस्तव इत्यर्थः । समारोपप्रतीत्योरितरे तदाश्रयत्वेशं किं ते व्यवहारानादित्वमस्तां प्रतमित्याशं कथाह व्यवहारानादित्येति । अनादित्वादित्यत्रैके पर्यनुयुजते न मिथ्याज्ञानतत्संस्कारव्यक्त्योरनादित्वं तत्तज्जात्योक्तननिमित्तनैमित्तिकभावः । न व प्रवाहो बलवस्तीति तत्र भ्रमः । तदा कृत्युपरकानां व्यक्तीनामेकया विना । अनादि काळावृत्तिर्यस्या कार्यानादेता मता । मिथ्याज्ञानत्वतत्संस्कारत्वज्ञात्याळिंगितव्यक्तानां मध्ये अन्तर्मव्यक्त्या विना पदनापदनादिकाळस्यावर्तनमन्यतमयोगानियमरतिया वत्तं तासां मनादित्वमत्र च निमित्तनैमित्तिकयोरनादित्वमुक्तं भ्रमोपादानानादित्वं नुबद्ध्यति हे वताधिकरणे । सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्र वस्तुसत्तावर्जमारोपस्य प्रतीतिमात्राभ्युपयोगीत्यक्तमिदानीं प्रतीतिरेवानृतस्यात्फक्तेत्याक्षेपापि प्रायमुत्तरभाष्यस्याहस्यादेतदित्यादेना । युष्मदस्मादित्यादि स्तविवेकग्रहादाक्षेपरतिभेदः । प्रतीतिरेव तासनदेहादिः । द्वित्वनिर्वच्यस्ततः प्रतीतिः किं न स्यादत आह प्रकाशमानत्वमिति । अनिरिक्तसत्ताभ्युपगच्छं तं प्रत्याहृद्वैतेति द्वैतान्युपभमेत्याह सत्तायाश्चेति आत्मन्यध्यास आक्षिप्ते व्यास सामान्यलक्षणकथावृत्तेत्याशं कथाह व्येकमिदमिति दृष्टग्रहणे नाक्षेपप्रतिक्षेपो भावेत्यतीति भावः । अवभासपदस्यावयवाभ्यामादा

यसंक्षिप्तमध्यासच्छक्षणमाहु अवसन्नरति अवसादउच्छेदः॥ अवमानो यौक्तिकतिरस्काररति॥ अव
सासपदस्य नूटमर्थमाहायविस्तृतं छक्षणं भाष्यवाक्यार्थत्वेनाहुतस्येति परत्रेत्यादिपदैरसत्त्व्या
त्यादिनिशसेन प्रपंचनमित्यर्थः स्वरूपेण सदपीति अपि शब्देन स्वरूपेणासत्त्वमापि मरीविकोदकग्रंथे व
स्यामरनिसूचितं॥ स्मृतिरूपविशेषणव्यावर्त्यमाहु स्यादेतदित्यादिना॥ पूर्वदृष्टस्य परत्रतादात्म्याव
सासरति धर्मध्यासमन्त्रिप्रत्यक्षक्षणवाक्यार्थेति व्याप्तिमाहु स्वस्तिमत्त्वमिति॥ परत्राश्रये परधर्मा
वभासरति धर्मध्यासं विवक्षित्वा हुपाटाच्छिपुं बरति॥ अवभासपदस्य नूटार्थग्रहणादतिव्याप्तिरूप
नैत्याहु अवभासपदं चेति॥ सकृद्युतपदस्यार्थद्वयक्रासिर्मदुष्यति॥ संक्षिप्तविस्तृताध्यासच्छ
क्षणद्वयच्छभतः॥ एवं च मिथ्याज्ञाने मध्यासरत्यवभासपदेन व्युत्पाद्य प्रत्यक्षिज्ञाया माने व्याप्त
क्षिधानं शोभते तस्मिन् पहासोनवसरः॥ ननु पूर्वदृष्टमाशेषणीयमनृतमित्यक्तं कथं तस्य
दां किं तच्छक्षणस्य प्रत्यक्षिज्ञाया माने व्याप्तिः॥ उच्यते स्मृतिरूपपदाक्षिधास्यमानासन्निधानसिद्ध
वत्कारेण तदक्षिधानं ननु पूर्वदृष्टपदसामर्थ्येनेत्यदोषः॥ प्रत्यक्षिज्ञाया अपिसंस्कारजत्वेनाव्यावृ
त्तिमाशंक्य हुपासान्निहितेति स्मृतिरूपपदेन वा सान्निहितविषयत्वे विवक्षिते तो वऽतिवोक्ते स्मृतावति

व्याप्तिरन्निवृत्तये परत्रेत्सक्तमित्यपि दृष्टव्यं॥ अनेनासान्निहितस्य परत्रप्रतीतिरध्यासरतिच्छक्ष
णामुक्तं॥ असन्निधानं वाशेषस्याधिष्ठाने परमार्थतो सत्त्वं न देशांतरसत्त्वमिति नापराहृतः॥
अथ वाऽसान्निधानेन सन्नूरव्यातिरिक्तावारिता॥ अवभासादसत्त्व्यातिर्नृशृंगे तददर्शनात् असामि
हितस्य परत्रप्रतीपमानस्य पूर्वदृष्टत्वेऽर्थसिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वप्रमितत्वव्यावर्तनफलमित्यक्त
मेवं च प्रज्ञाने प्रमाणयोग्यशुक्लाद्यधिष्ठानाभावात् परत्रेति विशेषणा व्याप्तिमाशंक्य हुनापीति स्मृतौ
विभ्रमः॥ स्मर्धमाणेरूपांतरारोपद्विधावत्॥ अनुभूयमानं पित्राहोयसंनिहितत्वं पूर्वदृष्टं तदिहा
शेषं अध्यासच्छक्षणं विशेषणतयोक्तपूर्वदृष्टत्वस्य गृह्यमाणविषयत्वेन प्राप्तिरूपमेव व्याप्ति
माशंक्या हु एवमिति अत्रपीति माशंखयोरेकैकरोनुभवकाळे दृष्टपीति मः पश्चाच्छरे समाशेष
तिकक्तये नरूपमाशेष्यं किं तु सामानाधिकरण्यमित्याशंक्य तस्यापि पूर्वदृष्टत्वमाहु तथा हीति॥
वितप्रतपनीययोः संसर्गग्रहेऽथ संसर्गो न गृह्यते तथापीति स्वशंखयोरपीति सानूष्य आदशा
दिवाशेषमुरवस्मचक्षुषा पूर्वदृष्टत्वाभावादध्याप्तिमाशंक्या हु वमिति पूर्वदृष्टयोरनिमुखयोरा
दशोदकयोदेशावैरेदेशोपस्य तस्य भावः ततातांतयोरेवाभिमुख्यं चेत्यर्थः॥ श्रीशुभमिताळा

तन्नाभा सपूर्वदृष्टवक्राकारताया आरोपः। अथोपगृहादेः। मंडूकवक्त्राकाशप्रत्यवशेषु वसावर्णेषु
 वदृष्टोरगतद्वण्णसामानाधिकरण्यारोप इत्यर्थः। तथा सतीतिरङ्गादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्वे सतीत्यर्थः। उ
 छृष्टं ती तुंगा नो वरे गभंगानां तरेगावच्छेदानां प्राच्यायस्याः सामंदाकिनी तथा जभर्णनिकटमरीचीनां तोया
 समं न सदिह्य केयमरीचीनां तोयनूपेणासत्वं तन्मरीचय एवातोनास नूयतिरिति शक्यते। पद्युक्तेति।
 निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्येत्यर्थः क्रियाकारित्वसत्त्वायोगउक्तः निरस्तत्वस्येति स्वरूपसत्ताभावः तत्तद्वयमसं
 तासत्वे हेतुः अनिर्वचनीयमतं निरस्य शून्यमतं निरस्यति सद्वाद्वादी न च विषयस्येति स्वप्रत्ययः स्वसमाना
 कारः पूर्वप्रत्ययः अदृष्टा तस्मिन् साधारणः। ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीनसत्त्वमतो न ज्ञापि स्वरूपसत्त्वमि
 त्यर्थः। न च विद्यया असत्प्रकाश नमिति बोद्धाः तत्कथं विज्ञानमसत्प्रकाशनमत आह तस्मादिति ना ज्ञानांत
 रानुपपद्ये रिति शक्या प्रत्यवेनाभिमतता तत्ज्ञानान् ज्ञानांतरानुपपद्ये रित्यर्थः। उपपद्यो वा तस्यापि तापक
 त्वेन ज्ञानांतरापेक्षया मानवस्थापता इत्यर्थः। सति हि कश्चिच्छिल्कस्य विरुपकारो भवति। प्रत्ययस्य तु नि
 नूपणा असत्त्वाप्यायते आयाति न च स्वोपकारिण्यसति प्रत्ययकारे कवित्करो तीत्यतो निमुखी प्रत्यय इत्यप
 योसः। अनाध्याने हेतुमाहासतरति असत्तः प्रत्ययप्रथनस्य वा विना भावं संबन्धमाशंक्य निराकरोऽसद्वतरे
 ष्येति। अहो वतैति कार्यकारणभावः स्वभाव इवौद्वाभिमतमविना भावमूळमिह नास्तीत्यर्थः। एवं

सदेवभाती लिपूववादिभोक्ते सिद्धांत्या हात्र प्रमरति। पूर्वपक्ष्या ह न सत्त्व इति तोयात्मनेत्यनुबन्धः। अत्र हेतुमा
 हृद्वर्तमानेति तदात्मनाऽसत्त्वस्य मया पीष्टत्वादित्यर्थः। तद्वत्सत्त्वातिः स्वीकृता नेत्याह विधिवेति तोय
 मपेक्षतातमरीचिरूपमेव तोयनूपेणासत्त्वं तच्च भावात् तोयमिति नासत्त्वातिरित्यर्थः। तोयनूपेणासत्त्वं मरीचि
 रूपमेव तच्चावात्तत्त्वं मरिचोचरः तर्हि न भ्रमवाधप्रसिद्धिः स्यादित्येके पूर्ववाद्याह हेति। वाटं मरीचीनामतोयात्मत्वं
 स्वरूपं लुप्तं तथा भ्रमो न गृह्णाति किं तु भावांतरतोयात्मना मरीचीसोयाभावरूपान् गृह्णातीति भ्रमत्वमित्यर्थः। तोया
 तावात्मकमरीचिरूपे यदा रोपितं तोयत्वं तत्र सद् सद्देति विकल्पाद्यं निरस्यति त्वेति द्वितीये तु किं तु मसत्त्वं तत्र
 वानाद्योपराह तात्तद्वितीपरस्याह वत्त्वं तत्रमेव हीति अस्मिन्नुद्दिष्टमरीचयस्योपवेति द्वे वस्तुनी भासते। तत्र मरीची
 नातोयात्तादात्म्यमप्यदि वस्तु तर्हि तोया वस्तु तोयत्वं तत्र भूतामरीचयौ वास्तुमरीचिभ्यो वस्तुत्वं तत्र तोयं वास्यात्तादात्म्य
 स्यात्स्मिन् भ्रमे अनवभासनादुत्तमत्र दूषणमाह पूर्वस्मिन् इत्यादिना एव सत्त्वातिरिति निरस्यासत्त्वातिरिति निरासमप्यु
 क्तस्मारयति न वैदमिति। फलितमाह तस्मादेति एवं मरीचि तोयतादात्म्यमनिर्वाच्यं प्रसाध्य सदेवभातीति नियमप्रभा
 षीत्तथा च रूपेणानिर्वाच्यमपि तोयं भ्रमे वभासितुमर्हतीति मुधामुष्यदेवांतराहो सत्त्वकं क्व नेत्याह तदनेनेति।
 न च भ्रमे वतोयावभासापुपममेव पूर्वदृष्टोत्वभाष्योक्तं विरुद्धो तत्राहा तद्वेति। अग्निन वत्वे आरोपितस्य पूर्वदृष्टय
 ठुणमुपपद्यते आरोपणीयसमानमिथा वस्तु तत्रोपदर्शकस्य पूर्वदृष्टनिर्णयसंस्कारद्वारेणोपयोगादिति। स्व रूपेण मरीचं

भोमृवावावस्यते म्रितं। अन्यथा रव्यातिरिष्टास्ये तन्मन्थो जगद् दुर्जनाः। एवता वत देहादि सन् भासमानत्वादात्म
 वादित्यनुमानस्य मरीविकोदकादावनेकान्तोपपादे नैदेहादेरनिर्वाच्यत्वमुक्तं संप्रत्य वाधितत्वेन सोपाधिक
 तामाह देहे हि यादीति। अत्राध्यत्वमात्मनः सत्त्वउपाधिर्न प्रतिभासमानत्वं। न वसायन व्याप्तिर्देहादिवाधेस्पक्ष
 तत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। विपक्षस्य मरीविकोपादे सत्त्वान्नपक्षेतरता। ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणा पितदेहादि यदि
 मिथ्या तद्यत्मानिको विप्रसन्नराह विहात्मात्विति। नत्वा बदे कप्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं न व्यावहारिकप्र
 माणादि हि देहादेरिति वक्ष्यामरतिभावः। यदुक्तमाहोपवादिना प्रकाशमानत्वमेव विहात्मनोपि सत्त्वमिति तदपि
 विशेषाभ्युपगमेन परिहरत्यवाधितेति। स्वयंप्रकाशत्वादाधितत्वे प्रमात्मनः सत्त्वं न दृश्यस्य देहादे इत्यसंख्य
 धानिरूपणादित्यर्थः। न वसता तद्देहादद्वैतहानिरित्याह सावेति। प्रतुसता समवायादेः सत्ताच्छरणत्वमरवडिते
 दनुमोदते नत्विति। यत्रुकाश्चित्प्रच्छापसंसारस्या नृत्ववर्णनं नतो वतु त्रुलं ताननिवर्तणीयत्वाय शास्त्र
 ग्रामाणां सत्त्वस्यापि ज्ञानात् निवृत्तेर्न व संसारिणोऽसंसारिवृत्तौ कत्वा र्थमौपाधिकस्य संसारस्य सत्त्वस्याप्युपा
 धिनिवृत्त्यानिवृत्तौ जीवस्य ब्रह्मेक्यस्य वादिति। तन्न सत्त्वस्यात्मवद निवृत्तेः यत्र सामान्य तोदृष्टमनुमानममानं।
 ज्योतिहोमो नश्यत्किञ्च क्रियात्वात् न न वदिति तत्र तत्र च गोद्वैरो न यागविधिना विरोधेन काळात्ययमदिष्टत्वं। अत्र तु
 सत्त्वप्रपञ्चो ज्ञाननिवर्त्य रसागमाभावेन तदभावात् प्रत्यक्तमिथ्यात्वस्य वंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यार्थपतिसि

हे मरुपिता हर्षाध्यानादिना सत्त्वं विषादि नश्यतीति। तदपि न विवादेः सत्त्वत्वासिद्धेः ध्यानस्य वा प्रमात्वेनाहृष्टांत
 त्वात्। से नुदर्शनं च मोदितक्रियात्मनो निवर्तकं। न प्रमित्यात्मना पश्यता मपि से तुच्छं ज्ञानां श्रद्धाविरहिणा
 बाजानुपज्ञातादात्म्यप्रमातुदृष्टद्वारेण वंधनिवर्तिनी न विधिद्वारा तद्विधेः समन्वयसूत्रे पराकरिष्यमाणत्वा
 त्। मंशपाथि ध्वंसात्संसारध्वंस इति। तन्न सत्त्वोपाधेरारंभणाद्यधिकरणे वक्ष्यमाणान्यायेना संशयान्मिथ्यापाधि
 स्वीकारोच्चाऽविवादादेनि। नत्वाध्यासच्छरणे मर्तांतरोपन्यासो माते संवादापदूषणाय बानाद्यो विप्रतिपत्तेर्न
 द्वितीयोदूषणानभिधानादतज्ज्ञातुसवायमिति। परत्र परावभासरत्नकत्वेच्छणेत्यसंवादवक्रियते। एवं च
 क्षणत्वमथासंस्थानिर्वाच्यतयेवेति मरीविकोदकनिवृत्तयेदिति। विप्रतिपत्तिरुवाधिशानोपविशोषविषयत्वार्थः।
 अन्यत्रासंशयार्थासंज्ञातिभाष्यं धर्मग्रहणे ननु ध्याकारत्वसूचनादात्मरव्यात्मनुवादा र्थं तत्र बोद्धानां मतभेदे
 न भ्रमाधिसूत्रानविशेषमाह सौत्रांतिक नय इति। यद्यपि सौत्रांतिकस्य वैभाषिकवदर्थो न प्रत्यक्षस्तथापि ज्ञानगता
 र्थानुपपेणानुमीयमानत्वादात्मतावदधिष्ठानं। आरोग्यं तु ज्ञानाकारमेव ध्यातिज्ञानाकारसदृशस्य बाधार्थस्या
 भावादित्यर्थः। स ह्योपच्छिन्नविद्यमादि स्याद्यनुमानमुपारेष्टादौ ह्याधिकरणे निगकरिष्यत इत्यर्थः। प्रतिपन्नः प्रत्ययो
 दितिसमानाधिकरिष्ये पंचम्यो ज्ञानात्मका त्प्रतिपन्न इत्यर्थः। कस्ततस्त्वच्छेदयोग्यरजतस्य धमादिदंतमपतीति रि

निर्वाक्येभ्योऽपि मिति। भानिरूपविकल्पास्य हि स्वरूपविकल्पाकं ग्राह्यं तदेव वाच्यत्वेन स विकल्पाकत्वेनाथ वसे
यमित्यर्थः सिद्धे ज्ञानाकारत्वं एव कल्पात् तदेव कुतस्तत्राह ज्ञानाकारितेति। प्रागुक्तं न्यायात् प्रवेदनीयेत्यर्थः।
वाधकप्रत्ययः किंसाक्षात् ज्ञानाकारतां दर्शयित्वा हि विविकल्पाद्यमनुभवविरोधेनानिरस्याद्वितीयशंकेते
पुरोवर्तित्वेति इदं ता प्रतिषेधो निदंतांगमपेक्षावदेशांतरादिसत्त्वेपि स्याद्विषयभेदात्पत्तिमाह सन्निधानेति
अस्त्विति मते हिरजतस्यासन्निधानाग्रहः सन्निहितत्वेन व्यवहारहेतुत्वाद्भूमस्तन्निषेधांसन्निधातृग्रह
योवाधः प्रागभावे निवृत्तिरूपत्वात् भावस्यातस्माद्धारोप्यर्थः प्रतिपन्नसंनिहितोक्तवतीत्यर्थः। यदुक्तं क
ल्पनामौरवमिति तत्राह न चैव रतिसर्गसंमतस्य व्यवहारमात्रवाधस्य स्वीकारात्कस्य विद्वत्स्थानाया
द्विषयव्यवमित्यर्थः ननु न व्यवहारपवनिषेधः किं नु शुक्लोप्रतीतं रजतमित्यत्र न्यथास्त्विति मात्रां क्वाह
न च रजतमेवेत्यादिना। ननु माभातुरजतज्ञानेभ्योऽपि पुनोद्देशसत्तामात्रेण त्वाच्छब्दं किं न स्याद्विद्वत्तत्त्वात् न स्व
त्विति। सर्वेषां पुरोवर्तितां व्योष्ट्यादिनामित्यर्थः। अथ रजतसदृशमुक्ते रजतज्ञानहेतुसंस्कारोवाधकत्वेना
च्छब्दत्वं तत्राह वापीति एवमर्थमारोपितप्रतिषेध्यमिच्छा ज्ञानमपि निवृत्तेपि चेति। ननु मिथ्या व्यवहारसि
द्ध्यर्थं विपर्ययोवाच्यस्तत्राह तथावेत्यादिना। शुक्तिस्वरूपस्येदमात्मकसामान्यप्रतिवेशोक्त्याग्रहादिदमि

तिद्वयमात्रग्रहणं भवतीतीत्यर्थः। गृहीतग्रहणस्य भावेति। गृहीतमिदमिति प्रकाशनस्य भावेत्यर्थः सन्निहितं र
जतेति सन्निहितं रजतगोचरं हि ज्ञानं रजमिति रजतमित्याकारमोरसं सग्नं न गृह्णाति तयोः संसृष्टत्वेनासंसा
दाभावात् न च स्वगतं विवेकमेकज्ञानत्वादेव मेते अपि ग्रहणस्मरणोपरस्परमिच्छे अपि स्वगतभेदं न गृ
ह्णाति नान्यसंसृष्टोऽस्वगतोच्येतथैव निवेदयतरतिसाक्ष्यं कावो हरितं इव विशेषः निषेधभ्रमाभावे निषेधानु
पपत्तिमात्रां क्वाह भेदाग्रहेति। इतरेतराभावोधादेतरेतराभावाग्रहनिवृत्तात्तद्वनु कल्पवहारनिवृत्तिर्वाधक
त्वमित्यर्थः। तस्माद्यमात्रादिति सर्वविप्रतिपन्ना इत्येको धर्मिनिर्देशः संदेहविभ्रमादत्यपरः। अयथाव्यव
हारहेतुत्वेन मते द्वयसंभ्रताः प्रत्यया धर्मिण रतिनाश्रया सिद्धिः। अस्ति तावदिति पुरोवर्तिनिरजतमितिसा
मानाधिकरण्यव्यपदेशास्त्वाविधप्रवृत्तिश्चास्तीति तावत्सर्वज्ञनीनां तत्सामानाधिकरण्यप्रत्यया रजतमि
दमित्येवं रूपाद्भवति नान्यथेत्यर्थः। अयथा सिद्धिमात्रां क्वाह तदतदिदं ति। अगृहीतविवेकस्मरणद्वयमयथा
व्यवहारे हेतुरेवैकं वा नाद्यो ज्ञानयो रयोगपद्याद्वितीयद्वयाह न हिरजतप्रातिपदिकार्थेति। ग्रहणेपि तु व्य
भिदं। मदितदिष्टे तथैव प्रवर्तनेत्यर्थः। ज्ञानसंबन्धस्य पुंसोऽस्मिन् विनिश्चयार्थकदेशादर्शनात् छिन्निविनिश्चयार्थ
कदेशोलुहिरनुमानमिति शब्देन स्मृतं आहुः। समारोपे तु प्रमित्यभावेप्येकदेशादर्शनमस्तीत्यर्थः। पुरोवर्तिनिमा

॥१५॥

धने प्रवर्तक कळ हाने नैकात्रिकता निवृत्त्यर्थमाह नियमेनेति कळस्य हि नानोपायसाध्यत्वा नतत्तत्तानमुपायेनिय
मेन प्रवर्तक स्मरणे व्यभिचार निवृत्त्यर्थमाह तत्रेति वाद्याहो व्यभिचारमाशङ्क्याह रजतप्रतिधनरतिवाद्यादिह
प्रसह्यप्रवर्तयनिनत्वार्थितामनुनुंधेयद्योक्तं समीचीनज्ञानहेतुभ्यो नामिथ्याज्ञानजन्मेति तत्राह दृष्टं चेति परि
हृतं तन्मायकाणिकायामिति एवं हितव्युत्पादितं किम्व्यभिचारितैव प्रामाण्यमुनतद्देतुरथनव्यापिकाये
न कुविद्यासिचारदर्शनात् ज्ञानानामप्राप्ताप्यमापते तत्सर्वथाथसंभवव्यभिचारिणाप्रापेसितनीळा
दिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्यभिचारिणाप्रापेदृष्टादौ धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्तादनुपपन्नित
दृष्टादिज्ञानानामप्राप्ताप्यात्। फलत् ज्ञानकरणं व्यभिचारेपि बोधकं ज्ञानेन त्वव्यभिचारोपेक्ष्य स्वका
यस्ति चेत् किं ज्ञेयावभासेपेक्षाउत्पद्यदिकार्येन प्रथमं जन्मनेव ज्ञानस्य ज्ञेयावभासात्मकत्वात् न च
रजतव्यभिचारग्राहिणोर्न क्रियासंवादिज्ञानस्य ज्ञानांतरादव्यभिचारनिश्चयेन वस्तुपातादनिश्चयेवानं
विधृतप्रामाण्यादस्मात्प्रथमं ज्ञानप्रामाण्यासिद्धेः स्यात् प्रमाणेव प्रथमेपितथात्वापातादिति ननु किं प्रामाण्य
स्य स्वतत्त्वं ज्ञानमामग्रीमान्न ज्ञानत्वेन न प्रामाण्यस्य जाते त्वे स्मृतित्वानेधि करण ज्ञानगतवाधात्वं ताभावरूपो
पायित्वेवाद्योशनिनित्यत्वेन जन्माभावादिति तदुच्यते इयं नू पप्रमा अर्थसं प्रयोगत्वा नेधिकरणैराज्ञातगुण

॥१५॥

जन्मानभवति प्रमात्वाद्येन जन्मावत् तथा एवाप्रमा उक्तविधगुण ज्ञानाधीन ज्ञानानभवति तथा विधगुण ज्ञानाधीन
पद्विती कश्चिन्नभवति ततएव तद्देवेति तसि व्यवहारयो रमिस्थितस्त्वसिद्धिरिति भाष्येन्यथारख्यातिः स्वीकृतेति ध
र्मोदावर्तपदव्याचखे न्यस्यान्यथार्थकं व्यननेति अवभासपदव्याख्यानं क व्यननेति सर्वत्राविरुद्धोर्थ सर्वत्राविरुद्धेति
ज्ञाने प्रमाप्रमाणत्वेममिति रजतवादेति न सादृश्यवशापि तुभासते परं जैतवत् नहि वस्तुतोर जतमिति मि
थ्यात्वं किंवदितमिहाह न पुनरिति एवमारोपसिद्धौ संभवप्रसक्त आक्षेपेपरिहृते पुनरात्मनो धिष्ठानत्वानुपपत्त्या
ध्यात्म आक्षिप्य तद्व्याहृतपुनरपीति आत्मनो ग्राह्यत्वे स्यात्तत्त्वं परग्राह्यत्वं वा नाद्य रत्याह न रवत्वेति ॥
नद्विती परत्याहात्मांतरेति संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशङ्कते स्यादेतदिति स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मस्व
मुपपादयति ममाहित्यादिना न त्वमुपेक्षते संविदपराधीनप्रकाशेति आत्मा तु ज उः किं न स्यादिति मत्वानसंविदा
श्रयत्ववादिनां प्रसात्मस्वप्रकाशत्ववाद्याह तथापीति अर्थात्मसंबन्धिन्यां संविद्य ज्ञायाप्रापि ना र्थात्मनो प्रका
शमानतासिद्धिः पठितेपि पुत्रेपितुरपांति स्यादित्क केवेषमशङ्कते स्वभाव एवेति आश्रयविषयपारतन्त्र्यनियमा
त्यभावसंबन्धानां विन्युत्पन्नपित्रभावेपि भावादित्यर्थः पुत्रगतजन्यत्वमपि नित्यपितृगतजनकत्वसापेक्षमिति सा
म्प्रमाहृतेति अर्थात्मनो प्रकाशेन सह संवित्प्रकारात्क केयः संविदः प्रकाशो यश्चा र्थात्मनो प्रकाशः सौ संविदः
सकाशादिना वजिनी वानाद्य रत्याह तत्किमिति संविदः प्रकाश व्यतिरेके संविदः प्रकाशानूपासतीत्यर वदस्वप्रका

॥१२॥

धने प्रवर्तक फलाने नैकातिकतानिहृत्यर्थमाह नियमेनेति फलस्य हि नानोपायसाध्यत्वा न तत्तानमुपायेनिय
मेन प्रवर्तक स्मरणे व्याप्तिवारनिहृत्यर्थमाह तत्रेति वाद्यादौ व्याप्तिवारमाशंक्याह रजतरति धिनेरति वाद्यादिहृ
प्रसह्य प्रवर्तयति न त्वार्थिता मनु नु धे पद्योक्त समीचीन स्तान हेतुभ्यो नामिथ्या स्तान जन्मेति तत्राह दृष्टं चेति परि
हृतं तन्मायकाणिकाया मिति एवं हेतुव्युत्पादितं किम्व्यतिचारि तैव प्रामाण्य मुत तद्देतुर भन व्यापिकाये
न क्व विद्या निवारदृशनात् तानानामप्राप्ताप्यमापते तत्सर्वथा भवः व्यतिचारिणा अपि सित नीला
दिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्याद् व्यतिचारिणा अपि दृष्टादौ भूमा हीना कुतश्चिन्मितादु पजति
दृष्टादि तानानामप्राप्ताप्यात्। कवत् तान करणं व्यतिचारिणे बोधकं तानेन त्वव्यतिचारोपेक्ष्य स्वका
यमिति चेत् किं ज्ञेयावभासे पेक्षा उत प्रहत्यादिकार्येन प्रथमा जन्मनेव तानस्य ज्ञेयावभासात्मकत्वात् न च
रूपे व्यतिचारिणा हेतुर्न किमासं वादि तानस्य तानां तराद्व्यतिचारिनिश्चयेन वरया पातादनिश्चयेवाने
वधृत प्रामाण्यादस्मात्प्रथमं तान प्रामाण्यासिद्धेः स्वतः प्रामाण्येन प्रथमे पितृत्वा पातादिनि ननु किं प्रामाण्य
स्य स्वतस्त्वं तानमामग्रीमान् जन्म त्वेन प्रामाण्यस्य जाति त्वे स्मृति त्वानधि करण तानगत वाधात् तानावस्था
पादित्वे वा द्वयोःपि नित्यत्वेन जन्माभावादिति तदुच्यते इयं नू पप्रसा अर्थसं प्रयोगत्वा नधिकरणेन सङ्कतिगुण

जन्मानभवति प्रमात्वा द्वौ जन्ममावत् तथा एवा प्रमा उक्त विधेयगुण तानाधीन तानानभवति तथा विधेयगुण तानाधीन
पदं केशीव न भवति तत एव तद्देवेति लाघे व्यवहार योऽपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति। आद्ये न्यथाख्यातिः स्वीकृतेति भ
मं वेदावर्तयन् वाच्ये न्यस्या न्यथार्थकं कम्मेनेति। अवभासपद व्याख्यानं कम्मेनेति न तत्राविरुद्धेः सर्वतन्त्रे सि
द्धान्ते सुभाषणात्प्रमेयमिति रजतवादिनि सादृश्यवद्भाषितु भासते परं जैतवत् नाह वस्तु तोर जतमिति मि
न्यात्वं विवक्षितमिहाह न पुनरिति। एवमाशेषसिद्धे संभव प्रमेयुक्त आशेषेपरिहृते पुनरात्मनो धिज्ञानत्वानुपपत्त्या
ध्याम आह प्य तद्व्याहृत् पुनरपीति। आत्मनो ग्राह्यत्वे स्य ग्राह्यत्वं परग्राह्यत्वं वा नाद्य रत्याह। न रव्येति।
न द्वितीय रत्याह तानां तरेति। संविदाश्च पत्वेन सिद्धिमाशंकते स्यादेतदिति। स्वप्रकाश फलस्य जन्मादि निषेधेना त्वं
मुपपादयति मया हित्वादिना। न त्वभ्युपेयते संविदपरार्थी न प्रकाशेति आत्मा तु ज उः किं न स्पष्टमिति मत्त्वानं संवि हा
श्रमत्व वादिनां प्रसात्मस्वप्रकाशत्व वाद्या हत आपीति। अर्थात्मसं वधि न्यां संविद्य ज्ञाया अपि ना र्थात्मनोः प्रका
शमानता सिद्धिः पठिते पि पुत्रे पितुरपांति त्व वादि त्वत्वे वेषभ्रंशंकते स्वभाव एवेति। आश्रय विषय पार तं अनियमा
त्त्वभावसं व ह्यसं विन पुत्रः पित्रभा वेपि भावादित्यर्थः। पुत्रगत जन्यत्वमपि नित्यं पितृगत जन कत्व सापेक्षमिति सा
ममाह तं तेति। अर्थात्मनोः प्रकाशेन सह संवित्प्रकाश इत्युक्तेः संविदः प्रकाशो यश्चा र्थात्मनो प्रकाशः सौ संविदः
संकाशाद्विना वन्निनो वानाद्य रत्याह तत्किमिति। संविदः प्रकाश व्यतिरेके संविद प्रकाश नूपासती चर वदस्व प्रका

शास्त्रात् आत्मार्थ प्रकाशयो संभावित्वमतिरेकसंविदर्थत्वं प्रकाशानुपायनवेत्तु किंतु तापिकास्यात्तथावान
 वस्थेत्याशयः अनेदमाशंकने येति संविदर्थत्वं नोऽव प्रकाशवित्त्वर्थः कथं भूतो ताविसपेक्षायां संवाहसं
 विदेवेति दूषयति वमिति । संविदतिरिक्तप्रकाशानं गीकारे संविदर्थत्वं नोऽसंगतमुक्तं स्यात्तथावदुत्रपांति
 तु व्यतेत्यर्थः । अर्थसंविदोऽसंगतावमंगीकृत्यानुपयोगोक्तः स एव तु कविदानीं हृत्वा हनवेति अतीतादितुहि
 स्तत्ताहितातद्विषयता तादिवुद्धिजनकत्वाद्बर्तमानवुद्धिबदितिरांकते । तद्विषयेति । तद्विषयाश्च ताहानादिवुद्धये
 ॥१॥ ॥१॥ इति विग्रहः । तद्विषयता तादिवुद्धिजनकत्वादेति हेतौ तद्विषयत्वविशेषणस्यासिद्धिमाहनेति । तां पारिहृयति
 ताहानादजननादिति । स हि हेतावती तादिसंविदाप्रार्थसंगतावसिद्धेस्ताद्विषयत्वमिति हि ताहार्थविषयेति । अर्थवि
 षयता तादिविग्रहतिजननाहानादिवुद्धिरर्थविषयप्रकाशनेति प्रसंगदर्शयन्विशेषणासीद्द्विदमतिरिक्तमिति
 अर्थसंवेद इति स मी । प्रयत्नवद्वा तदेतत्संयोगोर्थविषयप्रवृत्तिहेतुशेषि जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशश्चेत्सं
 विदप्रकाशोपि स्वप्रकाशत्वात्सूत्रात् सा ही अर्थत्वप्रकाशानात् जडत्वात् अर्थस्यापि स्वप्रकाशानुपायनवेत्तु सिद्धिश्चे
 दसंविदेनोत्पत्त्यादित्यभिप्रेत्याह नन्वयमिति । सा भूदेद इति वदंतवो ह गंधिनमेकदेशे निराकरोत्याह
 स्तानवप्रकाशस्येति सिद्धांत्यभिप्रेतां संविद्विबर्तयतातदनेनार्थसिद्धिमह्यासासंभुववक्ष्यामीति प्रत्यनोनुव
 दंती । तस्यादिति । एवं संविदर्थप्रकाशताविषयस्य च तदभ्यस्ततां मुक्ता तस्या आत्मत्वमिद्वार्थमदितीयतामा

हनं वा स्येति आ जाननीयं भावतः इति तर्कित आत्मस्वप्रकाशत्वे प्रयुज्यते देवदत्तसुषुप्तिकाळे देवदत्ता
 त्वास्तीति व्यवहारहेतुः साक्षात्कारकात्काळत्वादितरकाळवदिति नवसुप्तावहं प्रतिरस्तिनचपुरुषातरत
 तद्विज्ञातुं मर्हति । ईश्वरमते योगि मतेवा नीश्वरेत्ययोगि जैतिवविशेषणीयमिति स्वप्रकाशत्वमिति हि रिति । तदेवं
 न भूत निरासेन स्वप्रकाशात्मातिस्थापितमस्मिन्महोदयासाक्षेपकतया भाष्यं योजयति तदयमिति प्रत्यक
 राहायेमेतदुजराकोविप्रतीपप्रतिष्ठापनेन तदेव दर्शयति निर्वचनीयमिति । कथमिति धमुप्रत्ययान्तस्य किं शो
 दस्य रूपं तत्र किं शब्द आक्षेपार्थ इत्यर्थः । अप्रथमानत्वपक्षे दूषणसर्वोहीति भाष्योक्तमाह सदा तनेपीति
 भाष्यकारेणात्मनोऽस्मत्प्रत्ययाविषयत्वोऽपवर्णनेनाविषयत्वस्यासिद्धनुक्ता सानुपुकारस्वप्रकाशस्य दिव्य
 त्वायोगादिसाक्षां क्योपाधिकरूपेण विषयतामाह सत्यमित्यादिना बुद्धिमनः प्राणोऽपि पाणी परलोकागतौ आ
 श्रयभूतानि भूतसूक्ष्माणि सूक्ष्मं शरीरं बुद्धिमनसी एव सूक्ष्मं शरीरमिति वा । इति पाणिबात्याने ननु स्वतो
 विषयत्वमोपाधिकरूपेण विषयत्वमिति किमिति व्यवस्थाप्यते स्वतएव मुक्तिवदुग्रहणाग्रहेणे किं न स्यात्
 ताप्रित्याशं क्यनिरुत्त्वान्नेत्याह न हि विदेकरस्येति । ननु विदूषेभाष्यपानंदादि नभातीति हृष्टं नेत्याह
 न नवव्येति । तर्हि साक्षिप्रतिभासे आनंदादृच्छेरवोपे स्यादेत्याशं क्यहृष्टं हीता एवेति । यथा रविव्यक्तिताया

भासमानमपि देवदत्तैक्यं तत्र दंतोपाधि द्वारकामा नाधि करुणा परमशा द्विविक्तं नोच्छिरस्यते एवं विदुष
 भानेपि दुः प्रसनीकत्वादिनूपेण अपरामृष्टा आनंदादयोप्यगृहीता इव सांतीत्यर्थः । ननु विवक्षितभासत
 दात्मत्वादानंदादयो भातिवेतर्हि बुद्ध्यादेभ्यश्चैतन्यस्य नोपि प्रतीयेत तत्र विद्यमानत्वात्तथाच बुद्ध्या
 यद्वा सायोग इत्याशं कया हनवात्मन इति आनंदादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यै करसतानभेदस्येत्संभानमित्य
 र्थः । यदुक्तं विषयत्वे पुष्पस्य य विषयत्वापत्तिः ततश्चानात्मत्वमिति तत्राहुतस्य वेति । इदमात्मकत्वेन विष
 यत्वमनिदमात्मकत्वेनास्मदुच्छेदस्वधोपपद्यत इत्यर्थः । इदमनिदमात्मकत्वं जीवस्य तद्भास्यप्रदर्शने
 नोपपादयति । तथा हीति विष्णुरणात्सामिप्ररणत् । ननु पाधिपरिच्छेदमंतरेणान्य एव परमात्मनो जीवो
 त्वप्रत्ययविषयोरुक्तं तत्राहुतस्वच्छिति । अस्मद्वैतस्य विषयत्वमपि जीवस्याहुतप्रत्ययविशिष्टे ज्ञातः करणेन
 वदुःशोभ्यत्वापत्तिः न कर्मत्वमतो न कर्मकर्तृत्वविशेषरत्नपसंहार इत्याजेनाहुतस्मादेति स्वप्रकाशे पावत
 सत्त्वं प्रकाशनादुता रोपरतिपक्षः पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन निरस्त इदानीं प्रथमानेना
 र्थशोपपत्ति इति पक्षमुपस्य निरस्यति स्यादेतद्विद्यादिना । अपरोक्षत्वाभावेऽप्यप्रथमानता अपरोक्षप्रमा
 धिष्टानत्वेऽप्यपरोक्षेणैव भावितव्यं सत्त्वेनापरोक्षः तस्मिन्नाध्यासोपयोगे प्रथमाभावान्नध्यास इत्यर्थः ।

॥५४॥

त्व

॥५४॥

रूपराहित्यत्वात्संश्रुते तद्व्यत्वादिनिहोते नूवक्ति न भोहीति वापुः स्पर्शानप्रत्यक्षरतिपक्षे द्विती
 य एव हेतुः । दुःखाकवांशतिवस्तुवृत्तेनादुःखिनंदुःखिनं करोतीत्यर्थः । अस्तु स्वतन्त्रं च तद्विधारणं वेति
 कर्मधारयमन्त्रिमेत्यानि व्यक्तं रूपलानमाहु विदोऽत्मनूपमिनि निरुपद्रवकृतांथेति । ज्ञातुना प्रकर्षात् वि
 शेषं सर्वविषयज्ञानमुपयते तेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमात्मस्य भावस्य संस्कारवच्छादनुवर्तमा
 नविषयमेव वाधः कुत बुद्धेः परमार्थभावनाजन्यायाः वस्तुपक्षपाति त्वेन प्रावच्छात् । ननु च द्यनाभ्यासव
 द्देशात्प्रादिभावनापि सातिशयमेव कार्यजनयति कथं सर्वविषयज्ञानं भा इति शंका मया कर्तुमप्रतवदे
 पीत्कृतं च द्यनाभ्यासे हि योगेयुमात्रदेशच्छब्देने प्रयत्नस्ततोधिः । कोदियुगदेशच्छब्देने पेक्ष्याने नैरात्मादित
 त्वविषयप्रत्यसाभ्यासे नुमादशः प्रथमप्रत्ययो त्यादे प्रयत्नः तादृश एव द्वितीयादावपि वैश्याधिक्यं च दृश्य
 तेतच्च निरातिशयभावे तुमर्हति पक्षे हि योभ्यासः कार्योत्कर्षकरः प्राचोपत्तादधिक्यप्रयत्नानपेक्ष्यतत्र
 निरातिशयकार्योत्कर्षकरोति पुटकाभ्यास इव सुवर्णस्य रक्तस्य सारतामिति । अयमवत्येव अधिकप्रयत्न
 त्वानपेक्षत्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपाते त्वेनोदयान्तिरातिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः । तमेतमित्यादिभाष्यस्य अर्थस्य
 लोकमवधारयति भाष्येणमो नरुक्त्यमाशं कया ह यदुक्तं मिति । प्रमाकरणानि प्रमाणा नि नपेक्ष्यावंत प्रेरकत्वे

॥५४॥

॥१५॥

नाश्रयं त्वनुपयोगादित्याशेषाकित्याममाहुतत्वपरिच्छेदोहीति। विरोधानि प्रापमाहुताविद्यावंतमिति। अ
 त्वनुपयोगादित्याशेषाकित्याममाहुतत्वपरिच्छेदोहीति। विरोधानि प्रापमाहुताविद्यावंतमिति। अ
 ध्यासः ममानिमानहीनस्येत्येतादृशकरोति। न ह्यर्थेति। अध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तिमुपपादयानि प्रमा
 तृत्वं हीनिनिर्वापारे विहात्मनि प्रमाणप्रेरणव्यापारः परोपपत्तिरथस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्त्वैर्षत्वमि
 त्यर्थः। इति न इति। मथादं इति स मुदा पक्षक्षणाद्वारेण संसृष्टि परोदंति शब्दः एवमिदं हि यत्र दोषिरिदि
 यानि हि प्रमाणपर इति। अवहार इति क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियाद्वयापेक्षोत्काप्रत्यया योगमा
 शंकरार्थाद्वैत इति नुपादौ नैव परिहरति अवहारक्रिययेति अवहार्याशेषादिति अवहारिण आशेषादिसंय
 अनुपादाप्यवहारो न संभवतीत्यनुपपन्नमनुपादानस्य प्रमातृकर्तृकत्वेनासंभवेन स्यव्यवहारकर्तृकत्वेन
 कर्तृशेषादित्याशंकाहानुपादायेति नैव मिह संवन्धोनुपादायनसंभवतीति किंतु अनुपादाप्यवहारः
 सति संभवतीति किमिति पुनरिति सारव्यस्य शंका। अथ स्यमेवेति स्यभाववादेनः। अथ हेतु एवेति शंका
 यतिकस्येव प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्याससमर्थप्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयेत इति। अवश्यं चेत्तर्था। प्रामूत्य
 मातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रेरिते तावता कथं प्रमाणानामध्यसंश्रितत्वमित्याशंकाविद्विद्वत्संश्रित

ते आ

प्रमाया आश्रयः प्रमाता इति स्वभावाभावे तु महति। न च वित्सं वल्लभमध्यासमन्तरेणेति संवति प्रमाणान्पध्या
 साश्रयणीत्याहुप्रमायां रविविदि। परिणामविशेष उद्धृतसत्त्वप्रमेयप्रवण इति सुखादेर्वाक्येति पाश
 णं मतमात्रजादुभुक्ता यदि विहात्मना तत्रातः करणे ३ अधस्येत तत्त्वैव तत्परिणामाद्विद्वत्कवेदिर्भः। त
 त्विद्वेति प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वमित्यर्थः। अनेन नाविद्यावंतमिति ग्रंथस्य आशेषः परिहृतः। तत्त्वपरिच्छे
 दो हीति ग्रंथस्य परिहरति तमेव चेति। प्रमातृत्वेन चेति अनुपपत्तिरिति प्रमातृत्वेनाश्रयमेव कस्य नाध्या
 सोपपादिका प्रमातुविद्विद्वत्पगर्जिणी कस्य पत्न्यासामिति। तथा च पारमर्षमिति शेषलक्षणमिति त
 त्वास्त्यकलप्रयोक्तृलक्षणत्वात्समासप्रयोगे स्यात्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र संशयः किं
 सांगेप्रधाने यजमान एव कर्ता उतो देशात्सागात्मकप्रधान एव यजमानस्य कर्तृत्वमेवेत्युपपत्त्यमृति
 मिति। तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रं। सांगप्रधानस्य प्रयोगे नुष्ठाने स्वयं ज्ञेयमानः कर्ता स्याद्यतः शास्त्रगम्यफलप्रयो
 क्तरि प्रतीयते। कुतस्तल्लक्षणत्वाच्च प्रमाणकत्वाद्दृष्ट्यर्थस्य स्वर्गकामो यजेति स्वर्गो देशेन भावना विद
 धराश्यातं भावना हि कर्तृसंबन्धं फलप्रवणमिति। आत्मनेपदेन सफलस्य कर्तृगमि ताप्रतीयोसांगे
 प्रधानफलसाधनमिति सार्धं याजमानत्वे प्राप्ते सिद्धातः अन्योक्तस्यापरिक्रमाभ्यानाद्विप्रतिवेत्तात्स्यगात्मनि यदि
 यजमान एव सर्वत्र कर्ता स्यात्तर्हि देशेणापि परिक्रमणमृतिजा प्रनर्थकस्यात्। अस्मिन् अपरिक्रमो विप्रतिविद्धस्तः

॥१६॥

आध्वर्यवादि कर्मविशिष्टे वा कार्यतस्मिंश्चपरिक्रयद्वाशप्रमो ज क कर्तृत्वाद्य जमान एवसांगफळजागिति। अवच
पुष्टपक्षसिद्धांतयोः कर्तृगामिनिफळे न विमानमिति पूर्वपक्षसूत्रमस्मिता वल्यं शोप्रमाणमित्फदाहृतं। अशनायाद्यती
तद्वैपरीत्यमिति कर्तृत्ववैपरीत्यमाह प्रयोक्ता हीति। असंसापात्मतत्त्वपदसूचिताभोक्तृत्ववैपरीत्यमाह कर्मजानितेति
अपेतत्र लेत्पापुक्तानधिकाररूपवैपरीत्यमाह अधिकारीति। अधिकारित्वस्य व्याख्याने स्वाामीति ज कर्ता कर्तृत्वशक्तिः
तः। ननु ब्रह्मज्ञाने न कर्मविशेषो यदि मदाकदापि वाधिव्यंते तर्ह्यप्रमाणं शुद्धाहुन वपरस्परेति। पात केति। पात
कं ब्रह्मवधादि उपपानकं गोवधादि संकरीकरणहीनि जमनुनोक्तानि रवरा श्रोत्रवरा हाणा मता विकवथस्तथा
सं करीकरणं ज्ञेयं मीनाह मविषाह वस्यवानिदि तेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं। अनपत्रीकरणं ज्ञेयं मस
भ्यस्यानि जावणं। कुमिकीटकयो ह त्यामद्यानुगतभोजनं। फळे ककुसुमलोयमधैर्यं च मळा वठमिति।
आदिशब्दात्तदुक्तं जानिभंश कशदि गृह्यते। आहणस्प रजः कृत्या आतिरउ ममद्ययोः। जैलुं पुं सिवमैयु
न्यं जानिभंश करं हितदिनि। अभ्याह तत्वात्थ मथ्यासः प्रथमं वक्तव्यं रत्याशं क्वाह तत्वाहमिति। गृहितवि
वेकत्वात् सुत्रादीनामात्माने तद्गमथ्यासा संभवमाशं क्वाह देह तादात्म्यमिति। देहगतस्वमित्वस्यारोपेकथं
साकळ्यवैकळ्यारोपोक्तिस्तत्राह स्वस्परवद्विनि। देहगतस्वमित्वस्य ये सकळत्वविकळत्वे ते वेदात्मन्य
ध्यस्ते कथं वात्यगृहणं न्येत आह वात्येति। त्सादिशब्दार्थमाह। चैतन्योदासीनं साभ्यामिदि सांज्ञेयो याथे

रात्मन्यारोपादात्मनिकर्तृत्वमेव उपपादिते इत्यर्थः। चैतन्यमित्यंतः करणादिगतमित्यर्थः सांक्षिणीति निर्देशा
त्। अहं हे ह्यासमग्रमपनयति तदनेनेति प्रकृतमिति उपोद्घातनूपेणाध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य प्रत्यक्षबुद्धिस्थं विवे
नप्रकृतं विषयप्रपोजनमित्यर्थः एवमध्यासे समर्थे ते सति प्रसिद्धत्वाद् जिज्ञास्यत्वमाहोपावसरोक्तं निरस्तमित्याह तदु
क्तमिति। रज्जिति भाष्यगतारम्भंत इति पदस्य व्याख्या अतएव वेदांतप्रत्ययो यद्यप्यप्रपञ्चतथाप्यभ्यस्तो वा
स्तव कर्तृत्वादिनिवर्तक इत्याशं क्वाह न वासाविति। अधिकरणमारचयति एतावन्निश्चिदेत शास्त्रमनारभ्य मा
भ्यंरे चेति विषयप्रपोजना संभवसंभवाभ्यां संशयः। वहां नैरथ्यमनविधिना सामान्यतः प्रपोजनं वदार्थावबोधपर
तां नो वैविशेषतश्चसंदिग्धमानार्थतया विचाराकांक्षैराहोपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसंगतिः समन्वयाद्यशेषादि
वारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्याप्यप्रथमपादसंगतयः आशंकापनयपूर्वकं प्रपञ्चमाह यद्यपीत्यादिना अविवक्षि
तार्थत्वं वेदांतानां वा किं तु मशक्यं। अथप नविधेर्दृष्टान्तं त्वस्य तुल्यत्वात् न न कार्यपरत्वात्सर्ववेदस्य सिद्धरूपे ब्रह्म
णिवेदांतानामप्रमाणत्वं शंकाकोकवेदयोर्वक्तव्यं स्पष्टविशेषेण सिद्धरूपे पिब्रह्मणिवेदांतानां मंत्राणामिव वेदतादोपमा
एवं संभवात् नानाधनुततिष्ठतृणा प्रमाणत्वं शंकाकोकवेदयोर्वक्तव्यं स्पष्टविशेषेण सिद्धरूपे पिब्रह्मणिवेदांतानां मंत्राणामिव वेदतादोपमा
परिहृयति तथापीति प्रमाणत्वं रूपपर्यालोचने न मीमांसानारंभमुक्त्वा प्रामयस्वरूपां कोचनया पितमाह न चेति
वक्ष्यमाणेनेति तत्पुनर्ब्रह्मत्वादावित्यर्थः। इति अक्तस्य रूपज्ञानमिति प्रेम्माह तत्र साक्षादिदिद्व्यमाणत्वेन ज्ञान

सुप्रयोजनसूचनमुपपाद्य संशयसूचनमुपपादयति जिज्ञासात्विति सा हीति सान्यायाः प्रतिकामीमांसा अनेन ग्रन्थेन
 शिष्यतरत्यर्थः विषयप्रयोजनब्रह्मस्य रूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचारणानुप्रतिज्ञानात् त्वद्वयवचनतात्पर्यं
 न्यसंदिग्धानि सांशाणां युक्तिसाधनफलविचारणानुप्रतिज्ञानात् त्वद्वयवचनतात्पर्यं कंठिना नार्थस्फोरकत्वेन
 गुरुः सूचितार्थत्वे हि गुरुव्याख्यानस्याप्यवश्यं भावित्वा द्वयार्थतत्सिद्धिः त्वद्वयवचनतात्पर्यं तत्र निनिर्द्धारणयोग्यं
 क्वाहतेत्विति। अथैव ज्योतिरित्यत्रापूर्वसंज्ञायोगिविधास्यमानकमप्रारंभात्थोयत्राद्यः आधिकरणानुगुणोपसर्गात्
 नुक्रतुमिष्यते प्रधानस्य जिज्ञासायाः शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानत्वात् तत्प्रतिपादनप्रारंभात्थोमान्तरात् तद्वचनतात्पर्यं
 रंभात्थोवावत्विष्टार्थं क्वाहतेवेति हृदी प्रैवानित्यत्र हि प्रैवावरुणः प्रैव्यतिवात्वाहेति प्रैवावरुणास्य प्रैवा नुवर्तते
 ने प्राप्तत्वाद्दिविवाहृतु जिज्ञासाया नाविबक्षा कारणं प्रत्युत तद्विवक्षा यो विषयप्रयोजनसूचनेन स्यात्
 स्यर्थः। ननु किं संशयसूचनेन निदिष्टं ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन विषयप्रयोजनेति स्यात् तत्तत्राह न हीति। अपस्तम्भमी
 नेत्वा त्वसाधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात्। मान्वथ हात्र शास्त्रोदीर्घाभ्यासस्येति सूत्रेण प्राङ्गाने इत्यस्य
 जन्यवधस्य धातोर्नातत्वं निपातितं। अस्य च पूजितविचारार्थत्वं प्रसिद्धिवद्वाक्यतो नांतर्गतत्वं त्वद्वयवचनसिद्धिमिति।
 मानिमादिधातुभ्यस्तनुज वत्यभ्यासस्य च दीर्घ इत्यर्थः। धातोः कर्मण इत्यत्र सूत्रे रूपा ये संविधानादपमानि
 क्तार्थरतिगम्यते षष्ठित्वविचारप्रारंभात्थोयत्राद्योक्तनेत्याह न वक्ष्यामि परत्वस्येति। वाच्यं पाणिना साधः संज्ञा जि
 मसूचनेन वाक्यार्थत्वोपपत्तिर्न लक्षणा। अथैव तद्विषयप्रयोजनसूचनस्य तद्विवचारे प्रवर्तते त्वद्वयवचनस्येति। अ

॥११॥

आधिकारार्थे इत्यत्राभशङ्कस्यानंतमर्थत्वं वदन् प्रष्टव्यः। किं पूर्वप्रकृता दथशब्दादानंतमर्थमुत निरंतरा
 दानंतमर्थपक्षानाद्य इत्याह पूर्वप्रकृतस्येति द्वितीये पूर्वप्रकृतमथशब्दपक्षेऽपि किं निरंतरादानंतमर्थत्वं त्वप
 क्षदानंतमर्थत्वं पातु द्वितीयोऽथशब्दोऽधिकारार्थत्वं पक्षस्य उतानपेक्ष्यैव नाद्योवश्यापेक्षणीयत्वात् पूर्वप्रकृता
 पेक्षणात् अथशब्दस्य तादर्थ्यसत्प्राप्तिरंतरकृष्णानां वकाशात् तद्वितीये इत्याह न वक्ष्यामि परत्वस्येति। एकधर्म
 येन त्रणे हि तेनिरूपकयोः पक्षयोस्तु क्वाथत्वेन विकल्पककर्मतरत्यर्थः। नानेन भाव्येण पूर्वप्रकृता पेक्षणायां जा
 नंतमर्थरूपत्वमुच्यते ज्ञानंतमर्थपक्षविकल्पाप्रतिभानात् किं नृभयत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूते पूर्वप्रकृतसिद्धिरस्ति
 प्रयोजनमनुफलद्वारेणाव्यतिरेक उच्यते इत्याह साधनार्थरतिर्नेनु उच्यते। फलद्वारे हे किमित्यानंतमर्थत्वं तत्रा
 त्परमार्थतत्त्विति। अन्यदप्यहं ह्यदिकमपेक्ष्यं भवतीति जिज्ञासायास्मिन् सति भवत्येवेत्यर्थः। साध्यापाध्यमना
 नंतरं ब्रह्मजिज्ञासाया कवितु योग्यत्वात् तदानंतमर्थमथशब्देन वक्तुमुक्तमित्यर्थोऽप्येव कारणमाह ब्रह्मणोपी
 ति स्वाध्यायस्य नित्यत्वात् तदानंतमर्थमुक्तमिति तद्विषयमध्यमनं लक्ष्यमतीत्यर्थः। ननु धर्मजिज्ञासा सूत्रे ब्रह्मा
 नुपादानात्कथं तेन गतावता तत्राह धर्मशब्दस्येति। नन्विच्छायां विनियोगो न ज्ञानरतितत्राह ज्ञानस्येवेति। अर्थतः
 प्राधान्यात् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः। साक्षात्कारोपयोग्यतादीनामाह तत्रापीत्यादिना विशेषहेत्व
 कावोसिद्ध इत्याह तत्त्वमसीति। योग्यतावधारणे कर्म किमप्रमाद्यत योऽपु तउतप्रमाणतया नाद्योऽप्रमा

जात्यमाण कार्योत्पादकाद्यातादित्याह तत्किमिति प्रमाणान्कारणं यस्य तत्तथा न द्वितीयः कर्मणः प्रमाणत्व
 प्रसिद्धभावादित्याह प्रत्यक्षादीति पातं जलसूत्रे सरति विवृतं निनिरोध उक्तः दृढभूमिः तत्त्वप्रतिपत्तौ
 दृढउपापरत्यर्थः नित्यानामेव संस्काराद्वाराभावनागत्वमुत्सासर्वकर्मणामुत्पत्तिविधिविहितरूपमुपा
 दायभावनागतां विविधोक्तकवचनवशेनाहान्येति। तसंयोगः शेषत्वबोधनः चतुर्थे विवृतं। एकस्यावि
 तिरवादिरेपशुं वभाति। रवादिरेवीर्यकामस्य पूषकुर्वीतेति वश्रुयते तत्र संशयः किं काम्ये वरवादिरेतानित्येपि
 स्मादुतेनेति तत्र फलार्थत्वेनानित्यामानि त्वप्रयोगागतानमुक्तायतुनित्येपि। रवादिरेत्वश्रवणं तत्काम्य
 स्पेवपशुबंधमुक्तयूपाश्रयदानार्थेतो नानित्येस्वादिरतेति प्राप्तेराहोतः एकस्परवादिरेत्वस्य कत्वार्थपुरषा
 न्यत्वमूषायात्मकत्वेवचनद्वयेन क्रतुशेषफलवशत्वव्यपन्नसंयोगेदेवावगमान्नित्यानित्यसंयोगविशेषः
 नवाश्रयदानायनित्यवाक्यसंनिधानादेवाश्रयव्याभात्। अतउभयाधारवादिरेतेति। विशेषणत्रयवतीति आ
 दरेनैतत्तर्पदीर्घकाववतीत्यर्थः कर्मापेक्षत्वेनावृत्तभावनायास्तदवबोधेनामुपपादयन्नकर्मावबोधान्
 नतर्पमिति भाष्यं घटमतिनवेति। दृष्टउपकारस्तवविमोकादिरेदृष्टेः प्रोक्षणादिजः प्रधादिजश्च सौवास्ययो
 योगं प्राप्तवापिकः क्रतुस्वरूपसमवायीकः क्रतुस्वरूपसमवायी आशतू दरे फलपूर्वमिदं पुनराश्रय
 सत्तामोतस्य हेतुभूतानि उद्देशेपिशिकानि प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि। आतिदेशिकानि प्रकृते विवृतावति

॥१८॥

॥१८॥

देशाजानानिकमपर्यंतानि क्रमेणाथ वृत्तिमान् संगानि तेषां ग्रामः समूहः। तत्सहितं परस्परविभिन्नं कर्मस्य
 रूपं तदपेक्षिताधिकारिविशेषश्चतयोः परितानं विना कर्माणि न शक्यानुः। नैवानुमित्यन्वयः। औपदेशि
 कातिदेशिकेति शेषव्यपणाद्वारभ्योपरितनतं तस्यापेक्षोक्ताक्रमपर्यंतेति चमयस्य अंगग्रा मेति ताती
 मस्य संहितेति वातुं तु चिकेस्य प्रयोज्यप्रयोजकविचारस्य परस्परविभिन्नत्वेति द्वितीयं व्यपण्यं स्यतदधिके
 रीतिवद्वाध्यापायस्य दृष्टादृष्टेति संस्कारकर्मत्वगुणकर्मत्वप्रथाऽनकर्मत्वादिर्विद्वत्प्राज्ञाद्वितीयाध्याप
 गताया अपेक्षेत्कृतं द्विरवतेति। आग्नेययागः स्यात्तमेदं वऽदानं जुहोतीति वचनात्। द्विर्द्विषोवद्यती
 तिविहितं द्विरवतपुराडाश्रमपेक्षतरतिभावनासाध्ये साक्षात्कारं यदि कर्मापेक्षा तर्हि सव्यमस्वरूपम
 न्योवास्वरूपत्वेन कर्मापेक्षेत्याहुसवेति। प्रादितापि हंसं योतीनि विहितमिथ्यणस्यपि उज्ज्याद्यः गां देग्भी
 विहितं ह्येनप्राप्यं पयः साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्यरूपात्तुभेदे ब्रह्मजं उज्ज्यात्तुभेदिमाद्यगोचरः वायुश्च पशोश्च
 प्रमाहेतुरिति केवलभावनाभूः साक्षात्कारोऽप्रमास्यादित्याह ततोभेदस्य वेति मथरस्तिमितं स्फुरत्वं
 वाव्याजटाकारा अस्य संतीति जटिलः न च कूटस्थे विकूटस्थानि तत्रापूर्वरूपापायव्यपणोविकाशेजति
 न्नवगुणोद्भवस्य संस्कारश्च नस्त्वः सर्वं च व्यापितयानप्रसिः कूटस्थानित्यत्वाविदुर्हं शेषनिधिति
 संस्कारमाहानिर्वचनीयेति। प्रतीक्षीशान्तेरश्चरिणी। रम्यं आपृतो वनः। आरोह उद्यमः विस्तारपरि

॥१९॥

माणपरिणत उपासनाकि मापावृत्तानाभ्यासो वा आयेद्यं भंको द्वितीयं शं कने नावि
 त्ति ननु पासने नैवाविधानिवर्तयतु किं साक्षात्कारेण यत्रैकमो योगस्तत्राहुन वेति नतुरजुसर्पादि
 भामा अपरोक्ष आत्मा स वचनादि जानित परोक्ष ताने निवर्तते सत्यं ते निनुपायिका कर्तृत्वादिस्तसोपायि
 क रत्नानि प्रेत्य तं भाविधमुहाहरति हि उल्लोहेति नोस्थस्य तद्वर्ग तत्तत्तु च छद्म भ्रमः अपरोक्षे ब्रह्मणि
 राहृ एवा परोक्ष तानं हेतु रन्यथा तत्र परोक्ष तानं स्पष्टमत्वा पातादिति तत्राहुन वैषरिति अपमपि संधि
 स्थतो परोक्षस्यापि ब्रह्मणो परोक्ष्यं भ्रम गृहीतं तत्रापरोक्ष प्रमाकरणा देव तत्साक्षात्कारः अतः करणं
 वसोपायिक आत्मानि जनपत्यपरोक्षा हं वृत्तिमिति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्षधी हेतुत्वं तत्तु राहृ जानित ब्रह्मा
 त्मे कथं सतं तिष्ठति ते तत्तद्वत् छद्मेषु भ्रम आत्मता जीवस्मसाक्षात्कार यति अहंमि व पूर्वानुभव संस्कार
 रवासितं तत्रेहं तो पच्छिते कविषय प्रत्यक्षि ता हेतुः राहृ स्तना परोक्ष प्रमा हेतुः कुलः प्रमेया परोक्षायो
 ग्यत्वे न प्रमायाः साक्षात्कारत्वे हेहात्म के र विषयानुमिते पितृदापतिः इह मस्त्वम सी स त्रादित स विवादश्चा
 देव साक्षात्कारः अथा देस्त परोक्षधीरे व अपि च वेदां त वाक्ये कृतानि भावना जापरोक्षधीः सूक्ष्म मा
 पादादेन न भ्रमं त्वं प्रपेक्षते न व प्रामाण्य र तत्त्वा पातः अप वा दनिश सायमू ल्ध्वध्वनुरोध नोत्

॥१९॥

इत्युत्ते लक्ष्य पावु हो स्या हेर्नयत्वं ठित ववैवनादि त्थ मुररीकारः साक्षादपरोक्षादित्येव मा कारै वधीः
 राहृ दुहेति न तु परोक्षं ब्रह्मेति सा तु करणस्याभ्यासां परोक्षावतिष्ठते न भ्रम इति सर्वमवदात
 स्वरूप प्रकाशस्यापि व्यक्तिसंस्कारमुपपाद्यं जकांतः करणवृत्ते नुत्पाद्यताम हं कर्मोपयोगाय नवेति इ
 त्रिविषयत्वे ब्रह्मणे ५ स्वप्रकाशत्वमाशंक्या समुच्चय मनेपि साम्यमाह न चैता व वेति श्रुतिं काशस्यैव शा
 वृत्तान विषयत्वं त्वया पीडित्यर्थः परिहार साम्यमाह स र्वेति ननु निरुपाधि ब्रह्म साक्षात्कार गोचरः क
 ल्यमुपहिते तितत्राहुन चांतःकरणेति निरुपाधिकं ब्रह्मेति विधायी कुर्वाणा वृत्तिः स्वस्येतरोपाधि निवृत्ति
 हेतु नुदय ते स्वस्या अपुपाधित्वा विशेषात् ततः स्वसंताया विनाश हेतु सांनिध्यादि नश्यदवस्थत्वं एहं
 वना नुपाहे तस्य विषयता नवोपाधे निवर्तकांतरापेक्षेति भावः ननु वृत्तिविशिष्टस्य शब्दतमान तत्वसा
 क्षात्कार गोचर तावृत्त्यवच्छिन्नात्मविषयत्वे व वृत्तेः स्वविषयत्वा पातः विशेषणग्रहे विशिष्टाग्रहाव उप
 छदितस्य तु न वृत्त्युपाधिकेति उच्यते इह स्वपरा गोत्र सतयो यपुन्यतेन प्रतिभास्य तपा ५ तो वृत्ति
 संर्ग मत्वात्मा विषयो क वति ननु स्वत इति न होषः ननु पाथि संवंधादिवयत्वं विषयत्वे चोपाधि संवंधो
 विषयविषयित्वं लक्षण इती तरेतराश्रयमत आहं न्यथेति न ब्रह्म साक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्व प्र
 पुक्तं चैतन्य प्रतिविर्तितत्वं किं तु स्वतः चरादि वृत्तिव्यपि सा ५ भ्यात् वैतन्यं न ब्रह्मेति श्यावाविको

वृत्तेस्तत्संबंधस्य त्वर्थः। एवञ्च वक्ष्ये रूपव्यतिरिक्तसाक्षात्कारस्य भ्रमत्वमिति तत्राहुनवे निविषयविसं
 वादाभावात्प्रमात्वमित्यर्थः। जीववैतन्यमात्रापरोक्षेपि शुद्धानं दाल्मत्वादेः परोक्ष्यान्ततदाकारसाक्षा
 त्कारो यथा र्थ इत्याशंक्याहुन हीति। शुद्धादीनां स्वभावत्वेऽप्युपायि तिरोधानादविभावनं वेदांतज्ञता
 नेन तत्तदुपायपगमे यथावदस्मिन्को जीवो ब्रह्मेति गीयते। सवेदुपायभावस्तर्हि तदतिरिक्तः पूर्य
 न्तः कथं साक्षात्कारे भाषादत आहुनवेति। यथा परे रन्योन्याभावो न भवति घट इति व्यपदिश्यमानोपि
 घट तदन्योन्याभावव्यतिरिक्तो नाभाव उपपत्तेन च घट तदन्योन्याभावयोरेकता। एवमस्माकं निरुपायि
 कं ब्रह्म न चोपायभावस्ततो न्य इत्यर्थः। ननु वैतन्यान्नाभिन्नाश्चेद्वानं ददयस्त्वद्वेदविद्यादशायां विभा
 येरनुत्पायिरुद्वाश्चेत् वैतन्येपि निरोधस्तद्व्यस्तद्वेदादिति शंका मुपसंहरव्यानेन परितृप्तते तस्मै
 स्मादिनि। यथा खडादयोगांधर्वाश्चाभ्यासात्प्राप्तगतिस्फुरंतस्तद्वपणानुत्ति तातेश्रोत्रेण व्य
 ज्यंते व्यज्यंते तु शास्त्रवासितेन तेन एव वेदांतवाक्य। जन्य ब्रह्मात्मैकताकारेणाने वासितांतःकरणे
 न तद्वा निव्यक्तिर्न प्रागिति निषाद्वर्षभगांथावध मध्यमथैव तपंचमाः खरा। एषां मुद्रायोगाः मु
 र्त्तना नुतेषां भारो हावरो हो। समुच्चयपभूमिदानीं निराकरोति नेति तत्र किमिह वाजन्मांतरे चानुद्धितं कर्म
 मिसंक्षारद्वारा तानोत्पत्तौ पुपुज्यते उत हे वाक्याते ब्रह्मणि कृतकर्मणा भावनया समुच्चय इति। द्वितीये

॥२८॥

॥२०॥

पित्रिभूतनाफळे साक्षात्कारे कर्मोपयोगतभावनाख्यनूपरति। न तावत्कार्य इत्याहुतस्या इत्यादिना नदु
 छेदकस्य कर्मण इति समानाधिकरणेष्वस्यो। सजातीयेति सजातीयाश्च ते स्येव पदे च ते वा विरोधेन स्तथा
 ताः। अवगते तत्वे विपर्ययसदृशेनेन कर्मानुष्ठानसंभवा न्स्समुच्चय इति प्रत्यवस्थानं दूषणं यत्प्रो
 त्यतयति। विदुष इति क्रिया कर्त्रादि वास्तव इति निश्चयवत इत्यर्थः। ननु विदुषश्चेदधिकारस्तर्हि क्रिया
 कर्त्रादे वास्तवत्वमित्याशंक्याहु क्रिया कर्त्रादीनि विदुष्यमानः अविद्वानेव विद्वान् भवेन्न विद्वद्भास इत्या
 न्ति। व्योहते तादि जयः क्यचित् क्यस्तस्य नृपं। अत एवाविद्वान् कर्मकां देयिका र्थमिप्रत इत्यविद्वद्विषयत्वं वर्ण
 यां बभूवेति प्राज्ञेत्यादिभाष्येणेत्यर्थः। यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मणपादेः शास्त्रनिमित्तमिभ्यात्वप्रत्यया
 दश्च दधानो विध्यनधिकारी तत्त्वनिप्रसंगरतिशं कते स्मादेतदिनि। किन्नुमुच्छ्रितं शास्त्रनिविद्धं कर्म पेन सतथा कल्प
 भावस्तता अतिकांत निषेधतेत्यर्थः। अवगतमिभ्याभावस्मात्प्राधिकारि निमित्तस्य प्रतीयमानत्वान्निषेधाधि
 कारतानच अद्वा दहानते हाधिकार हेतुः अतत्त्वविदोपि नाधिकत्वेनाश्रद्धातो निषेधाधिकारादितरथा निषेध इति
 सस्यप्रत्यवयाभावापातादिभिर्भुतुश्च द्वाप्यधिकार हेतुरिति ब्रह्मविदो नाधिकार इत्याहुमैवमित्यादिना मद्यपि
 यदेव विद्याया कुरो निःश्रद्धां निषेधात्तदेव वीर्यवतरे भवतीति श्रुतारहितमपि कर्म वीर्यवदिति स्थास्यति। तथा
 पि साश्रद्धा सात्कृत्येयं नु प्रमाण दाश विश्वासात्मे केवतदभावेन न अधिकार एवेति। नश्च दधान इति न कसेयं

प्रतिषेधवाची। यत एवात्र तत्र लभा वो विधिषु नाधिका र्पते एव तानानंतरं कर्म बुद्ध्यानां संभवा न्नोपासनो
 त्यक्तौ कर्मणि क्षेति द्वितीयपक्षान्नवकाश इत्याहुत एवेति। तन्नु विभजने निर्विविकित्सेति। पितृमनुष्यदेवलोका
 मिहेतुभिः कर्मप्रजाय न शब्दवाच्या परविद्यानिर्वाह्य मृतत्वमात्रं तः किंतु त्यागसाध्य तानेनेत्यर्थः। तथा हि
 अत्यंतरं पुत्रेणैवायं लोको जप्पो विद्यया देवलोकाः कर्मणा पितृलोकरिति। इदं वा भवानरेवानुष्ठितं कर्मवृत्ति
 हि द्वारेण तानोत्पत्तिहेतुरिति पक्षमंगी कर्तुं शक्यते तत्किमिति। आशान् दूरं रमं पक्षमुपपादयति तथा ह्येति।
 अथातेन तस्मै प्रयार्थेनेच्छया आरम्भातोपाते भावनायाः कार्यस्य संप्रसयात्त्वमन्वयादिनि। अनेन कर्मणा रईममा
 गमंतः करणं संस्क्रियते क्षीणपापं क्रियते पुण्येन चोपधी यत उपचीतर निष्पोविदित्वा वरमिति कर्मसुजात्म शुद्धा
 न्नं पञ्चात्ममा जीस च देवया जिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शतपथ्यस्यार्थः। सयदेव या जीनेत्यत्र प्रकृतं पक्षादि शुद्धा ॥२१॥
 त्यंतरमाहुतिस्तेति। नित्यानां संस्कारद्वारा तानोत्पादकतोक्तेदानीं यदुक्तं समुच्चयावादिनां सौर्षां कर्मणां तानका
 र्थमोक्षसमुच्चय इति तत्राहुते नैवेति नित्यानां फलपापक्षयं तानमाकांक्षते नश्यन्ते तत्रेयथा मकृतो कृष्णोप
 कारणाभ्यां नाम निदेशेन नमा कृतोपकारातिरिक्तोपकार कळ्मसमेवं ताने विनियुक्तयसादीनां कृतं नित्य फल
 पापक्षयतिरेकेण न नित्यकाम्य कर्म साधारणो मोक्षोपयोग्यकारः कळ्मसः पापक्षयश्च तानोत्पत्तिद्वारत्वं तत्क
 तमिहोद्दिष्टास्त्रसिद्धे। नववाच्यं नित्येभ्यः पापक्षयस्यात्र नोत्पत्तिरेव तः सिद्धौ किं पक्षेनेत्यादिनेति। नित्यानां तानोत्प

॥२१॥

॥२१॥

त्रिप्रतिषेधकदुरितनिवर्तकत्वस्य विशेषतः शास्त्रांतरादसिद्धेः। अस्मिन् विनियोगे सति तानोद्देशेन नित्याद्यनुति
 लुतो वश्यं तानेन वेती रतथा शुद्धिमात्रमनिपता तानोत्पत्तिरिति विनियोगेपयोगः। तानोत्पद्यते पुंसां श्रया त्यागस्य
 कर्मण रत्यादि स्मृतेरियं श्रुतिर्मूलं श्रुतिश्चेतादशी तु व्युत्पन्नैतामनुवादयति। न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादंगभा
 वतैरत्यनेन साक्षादंगभावो निविध्यते न संयोगपृथक्त्वं सर्वापेक्षाधिकरणे संयोगकस्यापि पृथक्त्वात्
 स्मादपमर्थः संयोगपृथक्त्वमस्तीत्येतावतानसाक्षादंगभावमिद्विना सादंगभावेपितुं पक्षेतिरिति। नित्यानां दुरि
 तक्षयफलत्वेनित्यकाम्यवैषम्या योगमात्रां क्यनित्योद्दिष्टेन तत्कृतं वित्तसत्त्वं वित्तगतः सत्त्वगुणप्रत्यक्षोपपत्तीति
 सिद्धारस्यासारत्वं दृष्टविषये प्रत्यक्षग्राह्यमदृष्टे तूपपत्त्या प्रत्यक्षोपपत्त्योश्च प्रवृत्तिद्वारं वित्तगतसत्त्वं तस्य
 पापकण्टनिवृत्त्या पावरणउद्धाटने सतीत्यर्थः। धर्मब्रह्मावबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावावोपेत्का कृत्यापौर्वापर्य
 मात्रां कभेस्याहेतुदिति। अग्निहोत्रमवागूपाकवदिति। पंचमेस्थितं। अथाग्निहोत्रं जुहोति यवा गूयवरी
 तत्र किं होमया कायोर्यथा पाटं क्रमउतया कएव प्रथम इति संशये निमित्तमकृत्या श्रवणात् होमनिर्द्धे तैश्च
 व्यांतरेण संता वाद्यवागूपाकस्य चारादुपकारकत्वा होमशायमेवाश्रय इति तः पदार्थप्रयोगेनापेक्षानुसृष्टापनविधि
 रेव प्रयोगेनोपयोगिनं कर्तुं विशेषं नित्यं यच्छतीति पक्षे बहोतव्यं नवद्वयान्तरा नयनं श्रुत इत्यवैयर्थ्यप्रसंगा

नवदृष्टार्थत्वे सत्याशङ्ककारकत्वाकस्येति। पाठस्थानेति। क्रमेण वानियम्येतत्कत्वेकत्वेतद्वृणत्वात्। स
 मिथोयत्ततीत्यादिमुक्रमेणैतत्प्रयो। जेषुविताकिं यथापाठमनुष्ठानक्रमउतनतत्रवाक्यान्। स्थानमात्रोव
 सितत्वात्नक्रमपरते। नियमेसिद्धांतः। यथैतानिवाक्यानि स्वार्थविधापीनितथानुष्ठानापेक्षितस्मृत्य
 पयोगी न्यपि। तानिचक्रमवन्तिस्थापयविध्यध्यापितानि क्रमवस्येवस्मरणानिजनयति। स्मृतस्यवानुष्ठान
 नामेतिस्मरणा क्रमेणानुष्ठाननियम्यते। एवंक्रमपाठोपिदृष्टार्थानविध्यतितस्मात्पाठक्रमेणनियम्यतिस्म
 ॥२३॥ अर्थस्तएकस्मिन्क्रमतौ प्रयमाप्तानां प्रजानां पाठक्रमेणप्रयोगक्रमो नियम्येततस्यपाठक्रमस्यानुष्ठानेच्छेकेगु
 णत्वावगमात्तद्यथास्नायादनुष्ठियेतनुजीतेति। स्थानाच्चेत्यतिसंयोगात्। योतिष्ठोमविकारेसाद्यस्त्रसंते
 निदेशप्राप्तेष्वग्नीषोमीयादिपशुसुसुहृत्त्वगुणविधानार्थं वचनं श्रूयते सहुपशूनाळभनरुति। तदिधाना
 ॥२३॥ वृथा कृतः प्रथममग्नीषोमीयस्ततः सवनीयस्तनो नृथथरत्येव रूपः क्रमो निवर्तते सहुत्वं वेदं सव (प्रथमम
 म्नीषोमीयस्थाने तथासतिहातवसो तुळ्यवत्स्थानं चळनं भवति। सवनीयश्चाप्येनैवहातानंतरकाळः प्र
 कृतावाप्तायते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिहृतायुयं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति तत्रैककाळत्व
 रक्षणं सहुत्वा सववादवश्यं भावेनिक्रमेकः प्रथमप्रयुज्यतामिन्त्यपेक्षायां किमनियम्येत्वा प्रथममुत सवनीय
 स्थानेति तौ यस्तत्र नियामकस्तथाद्यभावादनियमप्राप्तेराहंतः। स्थानात् सवनीयप्राप्यम्यं नियम्येत् कुतः उत्पत्तिं

प्राप्तिं। प्रकृतौ सवनीयस्याश्विनग्रहप्रहणनंतर्गमुत्पत्तावगतं विकृतौ च तेनैवकाळेन स उपस्थापितः॥
 अग्नीषोमीयस्तत्त्ववचनेन स्मरथानाच्चाळितस्ततः प्रथमं सवनीयस्यैवोपाकरणादिप्रयोगइतरयोक्तृत्वा
 तिसवचनात्तदनेतर्गमिच्छन्निममः अथवाप्रकृतिदृष्ट्योर्वीपर्यं स्थासतिवापिकेत्यागायेणात्यममग्नीषोमी
 यमुपाकृत्यातुवंथ्यउपाकृत्यइति। मुख्यक्रमेणवागानांतदर्थत्वात्। सारस्यतौ भवतएवद्वैदं यमिथुनं यत्स
 रस्यती सारश्वांश्चेति सरस्यतीदेवतं रसैर्यद्वैवतं वयुगपत्कर्मइयं श्रूयते। तत्रसरस्वदेवतस्य पात्यानुवाक्या
 युगलं प्रथममाश्रायनेतदनेतर्गुदेवतस्य तत्रमंत्राणां प्रयोगशेवत्वाद्याज्यानुवाक्या पाठक्रमेणप्रधानक्रमो
 उवगतः। अंगविशेषेनिर्वापादौ सत्रायः किमनिमनोस्यक्रमः। उतप्रधानक्रमेणनियतशति। तत्रयाज्यानुवाक्याप्र
 ठक्रमस्यप्रधानमात्रगोचरत्वाद्गानां अनुष्ठानक्रमेस्तथाद्यभावात्मुख्यक्रमस्यचप्रमेयत्वेनप्रमाणत्वानुपप
 त्तेरनियमप्राप्तेसिद्धांतः मुख्यक्रमेणागानां क्रमो नियम्येत। तदर्थत्वात्। प्रधानार्थत्वाद्गानां। यद्यपि मुख्यक्रमस्य
 याज्यानुवाक्यापाठक्रमपेक्षया प्रमेयत्वं तथापि प्रमितस्यान्यथामादेरिवा न्यत्रप्रमाणत्वमविरुद्धं। प्रधानं
 हि प्रयोगविधिना सांगम्येव प्रयोगश्चोदितः। सचावर्जनीयात्प्रधानादधिकं व्यवधि मंगानां नसुहते। यदि त्व
 न्यागसंनिधावन्यागा नुष्ठानंतदातेनैव स्वप्रधानाद्गानां विप्रकृष्येरन्ततो मुख्यक्रमद्वंगक्रमनियमशति॥

प्रवृत्त्यानुष्मकाणां नोपपन्नानां तदुपक्रमात् वा जपेपससदृशप्राजापत्यान्मशूनाऽऽभे तदिति सहादृशयोगो
 अंगत्वेनाश्रूयते। तेषां चैवैश्वदेवीकृत्वा सटुप्रचरतीति प्रयोगसाहित्यश्च वणादेकोपक्रमोपसंहारावावांत
 रप्रयोगः। तेनैषामतिदेशप्राप्ताः प्रेक्षणादिधर्मानैकैकत्र समापनीयत्वा किं तां सवैषु पशुत्वेकएवपराश्रयः
 रिसमापनीयस्तोन्यस्तोन्यः। इतरथा त्वेकस्मिन्पशोसंवांगानुष्ठाने प्रधानस्यांगैर्विप्रकर्षः स्यात्। तत्र
 प्रथममेकपदार्थानुष्ठाने विशेषतो वेदाभ्यनुज्ञाभावादित्येव नियामिका। तदेवं स्थितेति द्वितीयादिपदार्थप्रयोगो
 न संशयः। किंप्रथम इव द्वितीयाथैवावपीछेव कारणं तत्र प्रथमप्रवृत्त्येव नियम इति। तत्र पूर्वपक्षः। न तावदु
 पशुहान्तिनियामकं। प्रथमांगप्रवृत्तिश्च योरुत्प्रेष्ये वेदेन नाभ्यनुज्ञापत इति न तद्वशादुत्तरानयमस्ते न
 प्रथमतया प्रितपुरुषे चैव चरमतरांगनियामिका। प्रयोगसौकर्यं चैवं व्यभ्यते। इतरथा हि प्रथमप्रयो
 गानुसंधानमग्रमनस उपरितनं च प्रयोगतद्वशेन संतनस्य माति कुराः स्यात्तस्मादित्येवमिति प्राप्तेराहं त
 एकप्रयोगतया तुष्मकाणां प्रोक्षणाद्यंगानां प्रवृत्त्याक्रमनियमः कुतस्तदुपक्रमात्तेन प्रधानेन अंगानामुप
 क्रमात् तदेकप्रयोगत्वादित्यर्थः। सहादृशयागंगानिसटुप्रसो ज्ञाने प्रथमांगानुष्ठाने सति द्वितीयादौ चो
 द्वापि व्यवधानमभ्यनुज्ञानांति। न ततोधिकं प्रावृत्तिक्रमाश्रयणे च सहादृशसुप्रथमांतराश्रयणे चैकैरपि

अवधानं स्यात्। अतः प्रयोगवचनस्याकोपपरिहाराय प्रवृत्त्यानिधम इति। शेषाणां शेषिणां चक्रमापेक्षायां हे
 तुमाहं पुंशदिनिपुणपदनुष्ठानप्राप्तौ क्रमः स्यात्तदेव कुतस्तत्राह एकयोर्यमासी निषणां मध्ये त्रयः योर्यमासी
 संवद्वास्त्रयोमावास्या काळैकोपिमादिकर्तृभेदः स्यात्तद्वानक्रमोपेक्ष्येततन्माभूदित्याहे काधिकारीति स्या
 मित्वेनाधिकारित्वं तस्यैवानुष्ठातृत्वेन कर्तृत्वं। एकाधिकारिकर्तृकत्वे हेतुमाहेकप्रयोगवचनेति मजेनेत्याख्या
 ते कत्रैकस्य विवक्षितत्वात्प्रयोगवचने कत्रैकसिद्धं। एकप्रयोगवचनपरिग्रहे हेतुमाह एकप्रवृत्तिरिति। एकश्च
 सोपलवतः प्रधानस्योपकारश्च तस्मिन् समुच्चित्यस्य न त्वेनोपनिबद्धाः शेषाः। एकेन फळेना वदित्वा शेषिणो
 र्हेकप्रयोगवचनोपगृहीता इति। सौम्यार्थमणेति। पंचमो स्थितः। अंगवक्रतूनामा लुप्ये सौम्यं चरं निवपेत्तत्स
 धर्तस कामजर्मन्ने चरं निवपेत्तवर्गकाभः प्राजापत्यं चरं निवपेच्छ तदुत्पन्नमापुः कामरत्यादिबुक्रमपठित
 के तुषुर्विताकिपाठक्रमेण प्रमो ज्ञातानियमेनेति। तत्र यथांगानां समिहाही हीनामेकेन पुगपत्करणा शक्तेः क्रमा
 कां क्षमापाठानुक्रमनियममएवं क्रतूनां प्रपीति प्राप्तेराहं तः। न वा। संवधात्। अंगेष्वेकप्रयोगवचनपरिग्रह
 स्तिक्रमाकांक्षा क्रतुसुनाना फळेषु नैकः प्रयोगवचनोस्ति न वसद्वैमिच्छित्वा प्रयोजयति तेनैषामेकप्रयोगवचनसंब
 धाभावा नास्ति क्रमाकांक्षा किंतु पुरुषाभ्यां च नदाकांक्षितं विधिप्रतिपाद्यमिति तदिच्छेयैव क्रमः पाठक्रमस्य यथा
 र्थ इति। पुगपत्पाठसंबंधेना वृत्तनीयतमा पाठक्रमस्यागतत्वात्तन्निमस्य वाध्यपनार्थत्वादित्यर्थः। गोरोहण

स्पष्टपुरुषार्थत्वं चतुर्थे विहितं यस्मिन्-प्रीतिः पुरुषस्य तस्य विष्णोः अर्थः अङ्गणाऽविप्रकृत्वात्। दर्शपूर्णमास
 योगो दोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति श्रूयते तत्र गोदोहने कृत्वर्थः पुरुषार्थत्वं संदेहे पशुकामस्येति श्रुत्या
 समन्विता। तारा द्वाकेन पुरुषार्थत्वेन क्रतुपकारकत्वेन चोपायार्थमिति प्राप्ते सिद्धांतः नोपकारकत्वं शेष
 त्वं किंतु तादर्थ्यं। तथा च गोदोहनस्य पशुशोषत्वात् क्रतुगत्वम्। अङ्गापेक्षा वक्रतो नुपकाराय अन्यार्थस्यो
 पिक्रतुपकारकत्वमविरुद्धं। तेन वाक्यात् पुरुषार्थमेवेति। यस्मिन्निर्द्धते पुंसः प्रीतिः फलं वा वनितस्य
 विष्णोः फलं प्रपुक्ता न विधिः न कुतस्तस्य फलसाधनस्य ग्रीत्या विभागाभावादिति सूत्रार्थः। अस्पष्टप्रणयनाश्रि
 तत्वात् क्रम एव क्रमरतिः। गोदोहनस्य प्रणयनाश्रितत्वमुपपादयति। नो रविविनिः। कस्य तां तर्हि व्यापारावेशः सूत्रे
 ॥२४॥ उप्रणयनाश्रितमिति प्रणयनांतरविशिष्टविधिमाशङ्क्य प्रतीयत इत्युक्तं। संनिहितव्याप्तेन विशिष्टविधिरित्य
 र्थः। सामर्थ्यादिगोप्यप्रणयनाश्रितत्वमाहुर्गोप्यत्वाच्चेति। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां दर्शितं चतुर्थे विहितं। उत्पत्ति
 कांशांगविशेषकाः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात्। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टासोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्र स
 देहः किमिदं मंगस्य विधायकमुत काळस्येति। तत्र त्वाश्रिते रंगस्य तद्वांगत्वं मज्जेतेति विधिप्रत्यासत्तेः सोमस्ये
 व न तु द्वयै व्यहारेणान्यत्र विहितसोमयागस्य प्रत्यक्षितानां नूक्त्यन्तादिति। उच्यते। तत्कार्यस्येहाप्रत्यक्षितानां
 नाद्वयं पश्येनेष्टावृहस्पतिसवनेन यजेतेति वत्। न त्वत्र ब्रह्मवर्चसं वृहस्पतिसवकार्यं प्रतीतम्। तों गवृहस्प

तिस्रः वेदार्थप्रवाजयेयम्। एवं च सोमयागोऽपि दर्शपूर्णमासेऽपि प्रत्यंगत्वेन विधीयत इति प्राप्त उच्यते। अस्मिन्
 कांशांगविशेषसंश्रये काळो विधेयः स्यात् कुतः अस्पष्टवाक्यस्य काळप्रधानत्वात्। यदिकर्मविधिः एष तर्हि
 नूपेण द्रव्यदेवतेन भाव्यं न वेददेवता रूपमस्ति। अथावक्तव्येनोद्दिष्टादिविवसोमिकीदेवतातिदेशेन प्राप्येत न
 हि सोमोऽपि प्राप्येतेति सोमेनेति अर्थः स्यात्। अतः सोमयागप्रत्यक्षितार्थमेव तत्। प्रत्यक्षितानेव न विधेयं संभवः।
 वृहस्पतिसवत्रह्रवाजपेयप्रकरणे श्रुतसूत्रप्रकरणांतरस्याधातुकमन्तिरमेव विधीयते। नाप्रथेयमपि यजि
 र्जनं नूतनपानप्रत्यक्षितपकं। किंतु तत्रैव धर्मः अङ्गणमावर्तते। अतो नाश्वेव प्रसिद्धं वृहस्पतिसवंधर्मणो
 प्र्यक्षितत्वं तौ कृतं कर्मविधानमिति पथाग्रेपादीनामिति। एकादशे विहितं। प्रयोजनान्निसंबंधात् पृथक्कृतं नः
 स्यादेककर्ममेकशब्दान्निसंयोगात्। आग्नेयादिषु संशयः। किंतु त्रमेष्वां फलमुत्तमे देनेति तत्र परस्परनिषेधैस्तत्
 त्रिविधमिति विहितानां प्रधानानां पृथक् फलं कांशां त्वान्नसंनिधौ श्रूयमाणं फलं देनेभिः संबध्यते ततः प्रतिप्रथा
 नं फलं मेद इति शेषेऽहं तः। यद्यप्येषां पृथक् पृथक् गुणत्रिविधिविहितता तथाप्येककर्मक्रियतरतिसु स्यात् फ
 लं कर्मणे कर्मप्रदेकफलत्वमित्यर्थः। कुतः प्रयोजनेन समुच्चितानां संबंधाद्देतोः स एव कुतः एकशब्दा
 न्निसंयोगात् दर्शपूर्णमासशब्देन हि संमुदायवर्णनानि हि विष्णोः विधीयते आग्नेयादयः यथा आग्नेयो

दपानः खे यइतिसमुदायशब्दनिर्देशात्समुद्दिनैः पुंभिर्नुदपातः खेन्यतेन प्रतिपूरुषं कूपभेदः एवमिहापिननुशणाया
 नुच्छेपनमित्याहोसमुदायशब्दनिर्देशमप्यनुच्छेपनादिप्रतिपूरुषमावर्ततेतद्वत्किंनस्याननेतिवदामः युक्तमनु
 छेपनादेः संस्कारत्वात् दृष्टार्थत्वाच्चप्रतिसंस्कार्यमावृत्तिरितुफलेमुद्दिश्यविधीयमानानामुपादीयमानानामे
 वामेयादीनांविवाहितंसाहित्यमितिफळतंत्रतेति। संप्रहेजिज्ञासयोः फळादिभेदनिर्दिश्यविज्ञजने ज्ञानपोस्तत्क
 धनमयुक्तमित्याशंक्याहजिज्ञासापारति। इच्छायाज्ञानपराधीनतया ज्ञानफळमेवतत्फळमित्यर्थः। फळकेदेव
 त्रयेकारणभेदकथनंभावेअनुपयोगीत्यात्रां क्वाहनकेवळमिति विधेयाविधेयक्रिया ज्ञानफळयोरस्याद्युतायंमे
 ॥२५॥ न्यतःभेदरत्यर्थः। अनुष्ठानांतरेत्यत्रांतरशब्दार्थमाहशब्दज्ञानेति। क्वचिद्वृत्तविदाप्रोतिपक्षमित्याहो ज्ञानफळसा
 ध्यत्वेनप्रतीतमपिन्यायवळात्वनानंतरवशाच्चानियक्तिपरत्वेनआरम्यायफळभेदउक्तोजिज्ञास्यविषयभेदक
 प्रतीतिममयएवस्फुटरत्याहजिज्ञास्यभेदरतिननुभवतेरकर्मकत्वात्भावार्थत्वेवनपुंसकत्वप्रसंगान्नव्यश
 देनकथंजिज्ञास्यभेदसिद्धिरतआहभवितेतिननुतयोरेवकृत्यकरवळार्थः। इतिकृत्यानांभावकर्मणोः स्मरणादे
 द्वायोपदितिसूत्रविहितमत्प्रत्ययांतस्यभयशब्दस्यकर्तृवाचित्वमप्युक्तमित्याशंक्याहकर्तृरिहृत्यशक्तिभ्य
 गच्छेत्यादिनाहिसूत्रेणभावकर्मवाचितानियममयोद्यकृत्यमत्प्रयांतोएवभव्यादिशब्दाविकळनेनकर्तृरितिया
 ॥२॥ अव्यगेषप्रवचनीयोपस्थानीयजन्मा व्यापार्यावा॥२॥

निकुसुं प्र
 ति

त्यंतेअतोभवतीतिव्युत्पत्त्यात्मानव्यशब्दः कर्तृवाचीपक्षेवभावकर्मणोः अस्यवभवतेरनुपसर्गत्वात्प्राप्तिवा
 चित्वाभावाऽचकर्मप्राप्तिभावेतुभयमनेनेतिस्मात्नेहसः। पुच्छेगनिर्देशादुप्राद्यधर्मापेक्षणाञ्ज
 तःकर्तृविकृत्यरति। ननुभवितुः कथंज्ञानकाळसत्राभावइत्याशंक्यज्ञानोत्तरभावेप्रयोजकव्यापारा
 पेक्षणादित्याहभवितावेति। भवतिर्ह्यसिद्धवर्तकक्रियावाचीनपस्यादिवत्सिद्धकर्तृकत्रियस्ततोभव
 ताद्यतोअसिध्यन्नावकव्यापारापेक्षानिष्पत्तिरर्थात्साध्योभातीनिअतएवाहुःकरोत्यर्थस्यमःकर्तृभवि
 त्तुःसप्रयोजकः भवितातमपेक्षयाथप्रयोज्यत्वंप्रयत्नानिभावेभूतशब्दस्यातीतवाचित्वभ्रमनिरस्पति
 तमिति। नचाज्ञाभ्यर्थनानुज्ञानांलोकेचोदनात्वात्कथंवेदेचोदनातआहतादीनामिनिउत्तुष्टपुंसरवा
 निकुसुं प्र ति नैच्छितोपायकार्यत्वात्निधानमाज्ञायथागमानयेति। एतदेवहीनस्याभ्यर्थनायथामाणवकर्मध्यापयेति।
 प्रवृत्तस्यप्रयोज्यस्यतद्विषयोपायोक्तेननुज्ञाभ्यांकुतनैयचेहितमिति। नैतासांसंभवेदेरत्यपदेशः। चोदनाउप
 देशोत्थप्रवृत्तिषोऽप्यप्रयोजनोपायबोधकोलोकेवगतोयथागोपाळववस्मिन्पुण्यकथनपरेनेनपथापही
 ति। नहीहाज्ञाप्रयोजनिकवतिनाभ्यर्थनाख्यप्रयोजनाभावात्। ननुज्ञाप्रयोज्यस्याप्रवृत्तत्वादिहिनियोऽप्यस्या
 प्रवृत्तस्यविषयोपायकर्तृव्यतोक्तिरपौरुषेयेपि वेदेभवत्येवेति। तस्यधर्मस्यज्ञायतेनेनेतिज्ञानप्रवृत्तस्यविषो
 माणउपदेशोविधिः। इतिजैमिनीयसूत्रावयवार्थः। स्वविषयइतिभावेस्वशब्देनचोदनापिधीयतरतिमत्वह

॥२६॥

स्वसाध्य इति भवस्याः प्रतिपाद्ये विषये भावनाया मि त्यर्थः धर्मस्योत्पत्त्या भावनोपसर्जनभूतापि शब्दोत्पत्तिः प्रमा
न्यात् स्वशब्दार्थ इति गृहीत्वा तत्तु विषय इति । ननु भावनाया त्वर्थो विधि शब्देन पुरुष प्रवर्तन मशक्यं प्रमा
णस्य वाद्यादि वत्प्रेरकत्वा योगादित्याशं क्यत्वा भावनाया इति साक्षाद्भावनायास्तदवच्छेदकत्वद्वारेण चाभावात्
तत्संबन्धापायतां बोधयति विधिः बोधयित्वा जतत्रेच्छामुपाहरति । ततश्च पुरुषः प्रवर्तते तद्वत्तेन क्रमेण नियुज्यते
इति धर्ममेव बोधयतीत्यर्थः ब्रह्मचोदना ब्रह्मनिष्ठवाक्या यथा धर्मबोदना प्रवृत्तिहेतुबोधं जनयति । नैव ब्र
ह्मचोदनेत्याहावबोधोऽस्म्यति । ब्रह्मचोदनमासिद्धवस्तु विषयस्य प्रवृत्त्यहेत्वर्थमात्रावबोधस्य जन्यत्वा
दिति भाष्याऽर्थः । ननु मानाप्रज्ञानि धर्मबोधवत् ब्रह्मबोधादिषु प्रवृत्तिः । स एव तु विधितः किं न स्मोदिति शंका
मेतान्विति । विधेकवाक्यत्वेन वस्तुबोधनाद्वेदांतां न सिद्धबोधमात्रपर्यवसानमित्यर्थः । भाष्ये वबोधनिर्दे
शा एव विध्यविषयत्वे हेतुगर्भ इति व्याचष्टे अयमनिर्देश इति । यथा विज्ञेयविधौ विशेषणविधिरर्थान्न
विशेषणे तात्पर्यं वाक्ये दातृ एव विषयविशिष्ट प्रतिपत्तिविधिसामर्थ्याद्ब्रह्मनिष्ठमप्युत्पाशं क्यत्वा न व
बोधस्येति । विज्ञेयक्रियाविधानात् युक्ता विशेषणस्य प्रमा वैशिष्ट्यस्य वास्तवत्वात् । प्रतिपत्तिविधिरुक्तवि
शेषणसत्तामाप्तिपतिवाच्ये नुमुपासीतेत्यादावारोपस्थापि विधेयधीविषयत्वादेत्यर्थः । एवंक्रमप्रमाणा
भावसिद्धौ । ब्रह्मधीर्नियोगेन धर्मवृत्तेरनंतरा । तत्क्रमेणानुहीनत्वात् स्नानभुज्यादिधीरिति स्थानि
नियमेनेत्यर्थः ।

॥२६॥

सवस्तुविवेक इति भाष्यमाप्तिपति तद्विषयश्चेदिति । अनित्यात् ब्रह्मणो विवेकः किं निश्चय उत ज्ञानमात्रं आद्यं
दृष्टयतिष्ठतमिति । द्वितीये विपर्ययः संशयो वा नाद्यः ततः शास्त्रप्रवणे प्रवृत्त्ययोगात् न द्वितीयः प्रपञ्चानित्यत्वा
निश्चयेनैव शङ्कायोगादित्याह तथा चेति । समाधत्ते तस्मादिति निश्चय एव विवेकः भवशास्त्रानां भावदमित्य
मिदमनित्यमित्यनिश्चयान् । आत्मानात्मसमुदायेनित्यत्वमानित्यत्ववस्तुधर्मैर्नियोज्यैर्धर्मिभ्यां कवित्व
मित्येतावन्मात्रं निश्चितं यद्यपि घटादेरनित्यतावधारितात् तूपायिकळानात्मसुनावधारितेति । नित्यत्वस्य व्या
ख्यानं कृतमिति । उक्तविवेकस्य प्रयोजनमाह तथा चेति । सत्यासत्यपौ नुपादेयानुपादेयत्वे हेतुमाह तदेते
रिति । सुखत्वान्नित्यमुपादेयं दुःखत्वाद्द्वितीयं स्यात्प्राप्त्यर्थः । इदं नुपादेयः उपपत्तिस्तु अदृष्टो विगीतं स
यैश्चानमसत्यत्वाद्दुःखवचुरीवदित्यादि व्याप्त्यसिद्धिमाशंक्य हैतुन खल्विति न वेयतो विवेकस्य स्वरसनठ
मेशास्त्रविफळासमुपनिर्गुणविवेकाख्यं उक्तमन्वयादेरसिद्धे रिति । ननि स्मादिविवेकमात्रं वैराग्यहेतुः किंतु
तदभावात् सत्याद्ये हायास्येति । अस्य पुरुषश्रेष्ठस्य संसारसमूहेऽनित्यात्वादि विषयप्रसंख्यानं धीसंततिऽनु
पावर्तत इत्यन्वयः । अवीचिर्नरकविशेषः । जापश्चर्यादिषु तिष्ठतः पुनर्जायते म्रियते वेत्यर्थः । क्रियासमाप्ति
दारेणो द्वितीयपुण्ये योनः पुण्ये सर्वं लकाराय वादेन लोटः स्वादेशस्य च विधानात् । आरभ्य ब्रह्मलोकं कर्मवीचि
मयेति जननमरणभ्यामावृत्तमनिर्दृष्टाद्येवांतरसर्गपार्तैः काळैः संसारसागरस्योन्निभूतेरनिश

मुद्रमानमितस्ततोनीयमानमात्मानमन्यं व जीवसमूहमव लोकोत्तियोजना उक्तपरिभा वनाया र हा
 मुनोर्थभोगविशय हेतुतामाह ततोस्येति अनित्यसंसारस्य किंवि दयिष्ठानमस्तीति द्याविवेको ननु
 ब्रह्मेति तदुक्तमीदृ शादिनि आभोगो मनस्कारः आदर इति यावत् । अतहात्मिका वैराग्यस्य शमादिहे
 तुतामाह ततरति । द्वाब्जा जटाकारा अस्पसंतीति तयोक्तः अद्वैतत्वविषयावित्तमस्य न गवाहीति तथा
 निहितः मोक्षेष्टा मव तु कुतस्यावता ब्रह्मजित्वासात आह तस्येति । नित्यानि त्यविवेकादिहे तु त्वस्या
 ॥२७॥ अशब्दादवगतेः किम तः शब्देनेत्याशंक्य नानेन जि तासां प्रति साधन कळापस्य हेतु तोच्यते किं तु तत्त्व ॥२७॥
 रूपे सिद्धिपरिहारहेतु रक्षिधीय नर त्याह अत्रैवमित्यादिना । शब्दं श कळं शुचि नर शिरः कृपाळं प्राण्यं ग
 त्वा त शंख वादि त्स्य नारं स्पृष्ट्वा । स्थिते सस्मे हं सवासा जळ माविशेदि त्यागमविशेधः कृतकत्वानुमाना
 नुगृहीता तद्यन्त्रे हेति वाक्यात् त्याय हीन मपामेत्यादि वाक्यामापेक्षिका मृतत्वादि परं आख्ये यमित्याह अपि
 तिति । यत्त्वानिहितं भास्करेण नित्यानि त्यविवेकादेर प्रकृत त्वान्न त दानंतर्प मथ शब्दार्थोत्तरवव कर्मणां श
 यिष्णु फळत्वं ब्रह्म ज्ञानस्य च मोक्षविवेक हेतुत्वमूलः शब्देन न परामृष्टं युक्तमिति तं ज्ञाप्य भावव्या
 रब्धमानु कं पतेत्र चेति । तर्हि सकळा वेदां ताः परामृशान् नै त्याह योग्यत्वा दिनि । अथ शब्दोक्तार्थहेतुत्व
 समर्थन योग्यत्वादित्यर्थः हेतुमद्ब्रह्म जि तासां याहेतू नानि त्मानि सविवेका हीनां सूत्रकारस्य बुद्धिस्थ

त्वा त दानंतर्प मथ शब्दस्य युक्ते मेवा । चतुर्थी समासा भावे हेतुमा हता दर्थ्येति पाणिनिः किं न
 तुर्थी तदर्थार्थवाळी हेतु तस्य स्व रक्षितैरिति ता दर्थ्यं समासं सस्मार चतुर्थ्यंतः शब्दस्यै र्यववगादि
 निः शब्दः सप्रस्य ते च हेतुर्थ्यंत शब्दार्थस्तच्छब्देन परामृश्यते । तस्मा इदं तदर्थं यथा कुं उळा पाहिरण्यं
 मित्यत्र कुं उळा चतुर्थ्यंत शब्दार्थस्तच्छेषो हिरण्यं तत्र कुं उळा शब्दश्चतुर्थ्यंतः कुं उळा शेष वाचि नाहिर
 ण्यशब्देन सप्रस्य ते कुं उळा हिरण्यमिति तथा र्थशब्दादिना पि ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि दृष्ट्यं का साप
 नेन त्वयं समासः प्रकृतिविकृत्यो निर्णयमितः । चतुर्थी र्थी तदर्थं मात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वत्र प्रसंगो विशेषात्प्रकृ
 तिविकृत्योरिति चेदवद्यासादीनामुपसंख्यानमिति । एवं चार्थात्प्रकृतेतान्निषेधसिद्धिरित्याहा प्रकृतीति ।
 इत्येवंमाहो ब्रह्मजि तासेत्ये वमाहा विवित्यर्थः । नन्वश्वार्थो मोक्षश्चासद त्याहाव प्रकृतिविकारेपिता दर्थ्यं स
 मासो दृष्ट इत्याशंक्य का सा यने नैव तत्र समासांतरमुप संख्याता मित्याहा श्व द्यासा दय इति । ननु षष्ठी समा
 साभ्युपगमे ब्रह्मजो जि तासां व्यावर्तकत्वेन गुणत्वात्प्रथानपरिग्रह इति भा स्यस्य प्राथान्यमंगस्तत्राह
 षष्ठी समासेपीति ब्रह्मोक्त्यवेद त्यागः प्रतिपत्तौ विशेषणत्वेनानु दध्य इत्यानुबंधः स्व रूपेण निरूपितां योजि
 तासां यो पश्चात्सं वंधि न्य पे आ ब्रह्म च तान द्वा रा जि तासां स्वरूप निरूपकमिति प्रथमोदिता को शावरोन

ब्रह्माजिज्ञासायां कर्मत्वेन संबध्यते न तु संबन्धिमात्रतयोक्त्यर्थः। जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणवैधर्म्यं
 दृष्ट्वा तेन प्रपञ्चयति न हीति। ननु प्रमाणयुक्तादि जिज्ञासायाः कर्मभवतु ब्रह्मनुसंधित्वेन निर्दिश्यतानानि
 द्विष्टकर्मत्वाभेकस्य नानुपपत्तेरित्याहुः नन्वित्यादिनासंज्ञत्वेन संबद्धभाविष्यति ननु अतः कर्मत्वाभावायोगादि
 लोकथं शेषवद्भीतिं कातताह निगूढाभिप्राय इति प्रमाणादिबहुश्रौतत्वं सिद्धिरित्यभिप्रायस्य निगूढता
 ननु ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्ते कर्मानिर्देशादनिरूपितरूपा जिज्ञास्यान्वेत्याहुः सामान्येति। बहुप्रति
 श्रुतांश्रौतत्वाभावात् कथं प्रयासवैयर्थ्येन पारेह्यते त आह निगूढेति एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं वरेन
 तु गुणानां बहुनामपीति निगूढता। वाच्यस्येति शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्संनिधिः प्रथमापेक्षितस्येत्याकांक्षाप्रथ
 मसंबन्धात् स्येति योग्यता। एते युक्तस्य कर्मत्वसंबन्धः प्रथमः साधनपि जघन्यः एतैरहितस्य संबन्धिमात्रपर
 बन्धो जघन्यः सन्प्रथम इति कल्पनं व्याहृतमित्यर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगकर्मणिषष्टीस्मरणाद्वाच्यं
 कर्मत्वं जिज्ञासायदस्य वाकारप्रत्यया तत्वात् कृद्योगः युक्तकर्मणिनेति कर्मणिषष्ट्याः समासप्रतिषेधः
 मउभयपक्षौ कर्मणीति या कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सार्थक्यं। इत्यादिना प्राप्तौ कर्मण्येवेति निमित्तावष्टीतद्विष
 यः। यथा आश्रययोगवां दोहोऽङ्गीश्रितेनागोपाळकेनेति। एवं ह्यत्राश्रयं अजेतयदिदुर्दोहो गवां दोहे कर्मत्वं

मकुराळस्य वा गोपाळस्य कर्तृत्वां प्रकृते तु ब्रह्मकर्मत्वे बोधादीयतेन कर्तृगतोतिशयः। इत्यभयप्राप्त्यभा
 वात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवषष्टी। तेन ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तं ननु समास इति भाष्ये प्रत्यक्षानिर्देशो न युक्तः शास्त्र
 त्वात्कर्मत्वस्य तत्राह प्रत्यक्षेति अविरुद्धमापि परोक्षत्वं व्याख्येयप्रत्यक्षत्वस्य प्रतियोगित्वात् व्याख्यात। रम
 ते कर्मत्वस्य व्याख्या कर्तृत्वं चरमान्वयप्रसङ्गना। नन्वयुक्तमपि ज्ञानस्येति विषयत्वसौत्रजिज्ञासायदाऽ
 त्प्रमीयतां न न्यायसूत्रे उपदेशाभावेण विश्वासादिह्याहनेति। साक्षात्कारसाधनं ज्ञानमिच्छाविषयरतिप्रति
 त्यापकळविषयत्वादिच्छाया इति हेतुरयुक्ते अधिकरणत्वात् तत्राह तदुपायमिति फळेच्छाया एवोपापपर्वं तं
 प्रसङ्गार्थं विरोध इत्यर्थः। भवतु ब्रह्मविषयावगतिरिति रूपावगतिः। अविषयव्यवहारहेतुत्वेन तद्विषयोक्ता ब्र
 ह्मणेपि धर्मवदसुखत्वान्न तदवगतिः पुमर्थ इत्याह एवमपीति श्रुतिरन्वयानुभवगतनिर्दुःखानन्दमिति प्रत्यक्ष
 ह्यरो ब्रह्मावगतिर्हीति। प्रतिमान् प्रतिभासमानः। अर्थमाणत्वात् प्रार्थमाणत्वात् अविद्यानिवृत्तिर्न चरूपावगत्या
 निमित्तं निवृत्त्यापातहपि तु ह्यति न इत्याह अविद्यादीति। पदार्थानुव्याख्यामसूत्रे वाक्याऽर्थमाह तस्मादिना वि
 गाढेतदुत्वेति ह्यति व्यक्तस्य रूपाभिप्रायः। सूत्रस्यानुवादत्वमाह त्वेमेतद्व्यप्रत्ययमध्याहृत्येवित्यमिति किमिति
 ज्ञानमेषितव्यं चेदं तेभ्य एव तास्मिहेरिति न संदेहादेनाप्रतिवन्धादिह्याह तच्चेति नन्विच्छायाविषयसौंदर्यं व्याख्यातत्वेन
 कर्तृव्यतोपदेशेन तत्राह्ये निमित्तानुमिच्छाहि संस्थिते विषये निर्णयमात्रवति निर्णयश्च विचारसाध्य इति

कर्तव्यतार्थान्तरमर्थः। आर्त्थिके चास्मिन्नर्थे कर्तव्यमपराध्याहारः श्रौतस्मृदुभ्यां नंतरं ब्रह्मज्ञानेन भावि
 नु युक्तेत्येव। तथावाधिकारार्थस्त्वमथशब्दस्य निवेष्टुं तानेच्छाजिज्ञासां शब्दार्थे रस्यपवादनेन विरोधरति।
 ननु धर्मग्रहणादिधीनामर्थविवक्षातत्र कृतानवेदां तानां नेत्याह धर्मग्रहणस्येति उपलक्षणतया वेदां तानामर्थवि
 वक्षाप्रतिज्ञावद्विवारप्रतिज्ञापितत्रे वास्त्विसाशंक्योपरि प्रतिपादनादर्शानां नेत्याह। यद्यपीति। ब्रह्मविवारप्रतिज्ञाया
 स्तत्र संभवमंगीकृत्यपारिहारउक्तद्वितीयसंभववदनास्तीत्याह नापीति। आविरक्तस्य ब्रह्मविवारे प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः।
 ब्रह्मसीमां सारं भावेति प्राचातंत्रेणागतोक्तानि स्यादिविवेकाद्यानंतरं नैतत्र सप्रथमसूत्रेण ह्यप्रथमसूत्रस्य यु
 क्तस्य दृष्टिगोचरे नाहं प्रत्यये जीवप्रसिद्धेरसंस्कारि ब्रह्मात्मत्वस्य चाभावादिष्वपि आनिहिषे अत्र नूतनस्य ब्रह्म
 नां वेदां नेभ्यस्तस्मिन्निह्यभ्यासापेक्षेपरिति विभागमाह वेदां नेभ्य इति सम्मुखे प्रसिद्धस्य जिज्ञास्यत्वसंभवाद्
 दोषाद्योगमाशंक्याह निश्चयत्वा नेनेति। आनिश्चायकत्वं तु वेदां तानामयुक्तं निर्दोषत्वादेत्याहामौ रवेपतयेनि
 ष्यादिताप्रमिति निष्कर्षणाक्रियायस्य कर्मणो विषयस्य संरुतयोक्तः यद्यपि निर्दोषो वेदस्तथापि सामान्यतो दृष्टि
 निबंधनननयुक्त्या भासप्रतिबद्धः संदिध्यार्थः स्यादतो विवारात्प्रागप्यत प्रसिद्धिर्दर्शयन्नप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं
 दोषमुद्धरी। ब्रह्मसीमां सया इति। भाष्ये ब्रह्मास्त्विति प्रतिज्ञाभाति कथं प्रतीतिपरत्वं व्याख्येयां क्यप्रसूयेन
 प्रत्ययकृत्तणा माह त्रनेति। पुरयार्थपरिग्रहे बाधमाह तदस्त्विति। विमर्शो संशये दोहाद्यनेनेनेति। नेदा

॥२९॥

॥२९॥

नेदमनेन शंका तत्त्वमसि वाक्य निविष्टतत्पदब्रह्म प्रसिद्धमुक्ता वाच्यप्रसिद्धिमाह विद्योपाधिकमिति। आविद्या
 विषयीकृतमित्यर्थः। शान्तिज्ञानाभ्यां कारणं ब्रह्म ते यो हि ज्ञानातिशक्तो निवसकरोति नेतर इत्यनुविधानादि
 त्यर्थः। सदेवेसादिवाक्यात्प्राप्तिमुक्तापरादपि सोऽन्यतः निवेष्टुं पृच्छतिकुतः पुनरिति वाक्यात् प्रसिद्धस्यैव पुन
 रापि कुतो हेतुतत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु ब्रह्मविद्यातुरातिशयने वर्तनाभावेऽपि कतु ननु ब्रह्म नूतनं प्रतीतिवत्नेसा
 हं न बाधेनमिति। प्रकरणादिसंकोचकाभावादित्यर्थः। पदांतरे साभ्यानि त्यत्वादि बोधकं नित्यादिपदं। उक्तं
 विशेषणानामन्यतमेनापि राटितस्य नमृत्त्वमिद्विरतो ब्रह्मपदादुक्तवत्त्वमिद्विरिति। तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेरिवि
 का। ज्ञानितेन तत्त्ववहितमपि सर्वस्येत्येतदस्त्विति प्रसिद्धिरित्यनेन संबंधनीयनथासति प्रतिज्ञाविशेषणसत्त्वेमु
 तिकस्यायं द्योतमिष्यति ननु सर्वस्यात्मत्वादिनिहेतुविशेषणवैयर्थ्यात्तूरत्वात्प्रेत्याह सर्वस्येति। पं समनोपादोष
 स्पसतभाहं हेतुवहतीति हासिकः। सर्वस्य ब्रह्मास्त्विति प्रसिद्धिः सर्वो हि तत्त्वत्वेतीति सत्यं हेतुवोरविशेषमाशंक्या
 हतदेवेति प्रतीतिमेवेति अहं नास्मीति न प्रत्येतीति योजनायामस्त्वित्वेन सिद्धेदसत्त्वनिषेधपनिर्वाच्यत्वस्यापि
 वारणादतो हं नास्मीति न प्रत्येतीति योजने वसाध्वीति। अहमिति प्रतीतेरहंकारमात्रविषयत्वात्तूनामप्रसिद्धिः

॥३०॥

सिद्धेदिति शङ्कनेन त्वहमिति। अत्र योजनार्थात् त्वव्याप्याद व्यापकप्रसङ्गन स्यान्न हि प्रसिद्धाभावो नास्ति त्वप्रती
 त्याव्याप्ताः सुष्ठु भौविश्वाभावप्रतीतिप्रसङ्गात् तन्मा भूदिति अवाहितेन संबन्धयत्यनेह मस्मीति न प्रतीपादि ॥ ३॥
 सकिंतुरनुशयमपाकरोति अहंकारास्यदमिति। अहमिति प्रतिभास स्पष्टविद्विस्वच्छित विषयत्वमप्यासभावे
 समर्पितं तथा च। अहमिति प्रतीतिरात्मविषयापि अत आत्मप्रसिद्धाभावे अहमिति प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। तदश्वमेति
 तत्त्वमासि वाक्ये तत्त्वदस्य प्रकृतस्य च वाच्यब्रह्मपरात्मनि स्वरूपदेन सामानाधिकरण्यादेत्यर्थः। ननु ब्रह्मा
 त्मे कत्वं स्पष्टवाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेन प्रतिपाद्यत्वाच्चेयदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोसीत्याशङ्क्याह तस्मा
 दिति। पदार्थमोरवधृतयोस्ताभ्यां गृहीतसंबन्धपदद्वयसमाप्तिमाहारादहं वाक्यार्थः सुज्ञानरत्यर्थः। एवं ॥ ३० ॥
 तावदापाततो वाक्यस्य दत्तप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शास्त्रेण शक्यप्रतिपादनत्वं संबन्धसमर्थसाधारणरूपविषयत्वं
 समाभातुमाप्तिप्रतीत्यादाहोसेति। ब्रह्मण आत्मत्वेन व्यक्ते प्रसिद्धाभावाद्वाक्यात्प्रसिद्धिरनूद्यनरन्माहृतत्वमसी
 ति। ननु प्रतीत्यादाहृत्येन वाक्यत्वं विहायात्मत्वेन हेतुनाहृत्येन वाक्यत्वं व्यक्ते प्रसिद्धे आत्मचित्रहेतित्वयैवोक्तत्वात्
 इति व्याख्यायतां तदाह व्यक्ते शब्देन वाक्यार्थः स्यात् उच्यते। अतएवार्थमात्रस्य प्रसिद्धिरनूद्यनरन्माहृतत्वमसी
 तास्यत्वं प्रतिनहेतुत्वं। तावदेव पदार्थवाक्यार्थस्याज्ञेता सोपपत्तिरिति। स्यादेतद्यदि ब्रह्मात्वेन प्रसिद्धमिति भाव्य

मनुपपन्नत्वं हि महावाक्ये ब्रह्मधनुवादेनात्मत्वं विधीयते। किं तु व्यक्ते कस्मिन् जीवानुवादेनागममात्रमिति ब्रह्मत्वं अ
 त आह त्वेदं विवक्षयेति। अन्यत्राह वाक्यार्थबोधोत्तरकाव्यपदार्थनामुद्देश्योपदेश्यभावो नान्यवर्तते ॥ ३॥ त्वत्वं
 तु वाक्यार्थसाक्षात्कारे स चाध्यतेरतिद्योतयितुमात्मपदे प्रयोगे ब्रह्मपदे ब्रह्मपदे वात्मपदप्रयुक्तमित्यर्थः। ननु वि
 रुद्धाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिः सा च वरुवभावस्याधिकेति कथं विषयव्याभस्तत्राह न दनेनेति न विरुद्धप्रतीतिमात्रेणाभावाव
 गमः किंतु प्रमाणमूळतया न सत्यैकबाधकप्रमाणाभावे विप्रतिपत्तिः संशयवीजमित्यर्थः। ननु साधारणकारदृष्टौ सं
 शयो न त्विह दृष्टाणिकवित्ता न स्थिरमोक्षादावस्ति साधारणो धर्म इत्याशङ्क्या विप्रतिपत्त्यन्यथा न प्रत्यातमाधयति किं
 दाधिकरणमिति भिदे अहं त्मेत्यादिविना दाश्रयो धर्मी पशव्याह तोहमास्यदंसर्वतं त्रेल्लभ्युपगम्य इति मंतं त्रेतुमा
 हाव्यमेति। आश्रयशब्दो विषयवाची किं न विषया विप्रतिपत्तयो न स्फुरतो विदुदमाना नानाप्रत्येकमाळवनमवि
 गीतं। अत्रोपपत्तिमाह विरुद्धा हीति। विप्रतिपत्तिशब्दावयवप्रतिपत्तिशब्दार्थस्य ज्ञानस्य साळवनत्वाय किं विरुद्धं
 यनं सिद्धं। वीरुपसर्गप्रतीतिविशेषवशाच्च तदेकमिति सिद्धमिति। एकाग्र्योपासनाते हि धियां विशेषः अत्रैवैधर्म्यो
 दाहृत्येमाह न हीति। साधारणधर्मस्फुरणे धिनशास्त्रार्थस्य बुद्धिसमारोहेन हि साधारणः शास्त्रार्थस्तत्राहृत
 स्मादिति। यस्मादिप्रतिपत्तिरेकाळवनाय तत्रैकस्मिन्ताळवने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धधर्मादेति तस्मात्

सिद्धेदिति शङ्कनेन त्वहमिति। अजुयोजनायां त्वव्याप्तादव्यापकप्रसङ्गनस्यान्वहिप्रसिद्धभावेनास्त्वप्रती
 त्याव्याप्ताः सुष्ठु ज्ञोविश्वाभावप्रतीतिप्रसङ्गात् त्वमाभूदिति अवहितेन संबधयत्यनेहमस्मीतिनप्रतीपादिः ३ति।
 संकितुरनुशयमपाकरोति अहंकारस्यदमिति। अहमिति प्रतिभासस्य विद्वत्संबधित विषयत्वमध्यासभावे
 समर्पितं तथा च। अहमिति प्रतीतिरात्मविषयापि अत आत्मप्रसिद्धभावे अहमिति प्रतीतिरन्यस्यादित्यर्थः। तदस्त्वमेति
 तत्त्वमासीवाक्ये तत्त्वदस्य प्रकृतसंख्यं वा अत्रमपशमसिनिस्त्वपदेन सामानाधिकरण्यादेत्यर्थः। ननु अत्रा
 त्मेकत्वं स्यात्वाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेन प्रतिपाद्यत्वाच्चेयदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशङ्क्याह तस्मा
 दिति। पदार्थगौरवधृतमोक्षाभ्यां गृहीतसंबधपदद्वयसमाजिगाहारादपूर्वोवाक्यार्थः सुखानन्दस्यार्थः। एवं ॥३०॥
 तावदापाततोवाक्यत्वरूपप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शास्त्रेण शक्यप्रतिपादनत्वं संबधसमर्थसाधारणरूपविषयत्वं
 समाधातुमाप्नुयतीत्याह। अहमेति। ब्रह्मण आत्मत्वेन व्योक्ते प्रसिद्धभावाद्वाक्यत्वं प्रसिद्धिरन्यदन्तर्याह तत्त्वमसी
 ति। ननु गृहीतमात्रादस्य वाक्यत्वं विहायात्मत्वेन हेतुना ह्यस्य पदे व्योक्ते प्रसिद्धे आत्मचित्रत्वेनैवैवोक्तत्वात्
 इति व्याख्यायता तदाह व्योक्तशब्दो नूतार्थः स्यात् उच्यते। अथ दार्थमात्रस्य प्रसिद्धिरन्यदन्तर्याह तत्त्वमसी
 ति। स्यात्त्वं प्रनिनहेतुत्वं। सातेऽपि पदार्थवोक्तार्थस्याजिज्ञासापत्तेरिति। स्यादेतद्यदि ब्रह्मात्वेन प्रसिद्धमिति भाव्य

मनुष्यमन्तर्हि महावाक्ये ब्रह्मपदवादेनात्मत्वं विधीयते। किं तु व्योक्तसिद्धजीवानुवादेनागममन्वसिद्धत्वं अ
 त आह। अहं विवक्षयेति। अन्यत्राह वाक्यार्थबोधोत्तरकाव्यपदार्थानामुद्देशोपदेयभावो न्यायवर्तते। अत्र त्वत्वं
 तु वाक्यार्थसाक्षात्कारे स चाध्यातेरनिद्योतयितुमात्मपदप्रयोगे ब्रह्मपदं ब्रह्मपदे वात्मपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। ननु वि
 रुद्धाप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः सा च वरुवभावसाधिकेति कथं विषयव्याभस्तत्राह तदनेनेति निर्विरुद्धप्रतीतिमात्रेण भावाव
 गमः किं त्वप्रमाणमूळतयातः सत्यैकवाचकप्रमाणाभावे विप्रतिपत्तिः संशयवीजमित्यर्थः। ननु साधारणकारदृष्टौ सं
 शयो न त्विह दृष्टाणिकवित्त्वा नस्मिरसोक्ता रावस्ति साधारणो धर्म इत्याशङ्क्या विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तसाधयति किं
 दाधिकरणमिति सिद्धे अहं आत्मेत्यादिविवादाश्रयो धर्मी पश्यादतोहमास्यदंसर्वतंत्रेण्युपगम इति मतं त्वं हेतुमा
 तु न्यस्येति। आश्रयशब्दो विषयवाची निन्विषया विप्रतिपत्तयो न स्युरतो विदुहमा नानाप्रत्येकमाळवनमवि
 गीतं। अत्रोपपत्तिमाह विरुद्धाहीति। विप्रतिपत्तिशब्दावयवप्रतिपत्तिशब्दाद्यस्य ज्ञानस्य साळवनत्वाय किं विरुद्धं
 यनसिद्धं। वीरुपसर्गप्रतीतविशेषवशाच्च तदेकमिति सिद्धाति। एकान्योपनिपाते हि धिमांकोऽथ अत्रैवेधम्यो
 हाहुरणेमाह नहीति। साधारणधर्मे स्फुरणे पि न वास्यार्थस्य बुद्धिसमारोहेन हि साधारणः शास्त्रार्थस्तत्राह त
 स्मादिति। यस्मादिप्रतिपत्तिरेकाळवनायतश्चैकस्मिन्नाळवने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धास्ति देनितस्मात्

म

॥३१॥

तियोगितयाविप्रतिपत्त्येककथत्वेनतत्त्वंपदार्थतदेकत्वप्रतीतिर्बोकास्त्राभांसर्वैरुच्येति। तर्हि कचि
 गानमैतज्जातुतदाभासत्वेतिबोकायनिकाहीनांसाप्रतीतिशसभासः। आसक्तिकानांतत्पदार्थप्रतीतेस्तत्त्वमर्थेक
 त्वप्रतीतिश्चगोणतायां। तथात्वंपदार्थार्थेयोरसंगसाध्याळवनत्वेचविगानमितीत्वंपदार्थविप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्य
 वाक्यार्थविप्रतिपत्तौपर्यवसानमाहात्रेति। देहादिभूषणिकवित्तानपर्यंतानांचैतन्यत्वेनत्वमात्मत्वमित्यर्थः। को
 कैवलात्मेतिपक्षेभोक्तृत्वंकिंविक्रिसोतविदात्मत्वंनाद्यः कर्तृत्वपक्षाद्विशेषादिन्याहाकर्तृत्वेपीतिद्वितीयं
 प्रत्याहाकोक्तृत्वेपीतिस्तत्रित्वरूपभोक्तृत्वाभावेपीत्यर्थः। सांख्याहेजननमरणादि नियमानि विशेषज
 पिवेतनाःप्रतिदेहसिंनारनिमेनिरेनिन्ताऽनां वकुंजवदिनाशजाद्यापत्तिरतो ननित्यतत्पदार्थैकतेति। अ
 न्यदामेवानुमायि किंदाहनि त्वात्मभेदाभ्युपगमएव ब्रह्मात्मैक्ये कत्वविशेषीत्याहाइतेति। बोकायति
 कादिनिरीश्वरमतानुभाषणेनैवतत्पदार्थरंश्वरेषिविप्रतिपत्तिः सूचितातः। तादृशप्रमात्मैक्यवाक्यायेपिवि
 प्रतिपत्तिरर्थाद्युक्तेत्याहत्वंपदार्थेतिवेदप्रमाणवादिनोपिमीमांसकादयः शरीरादिभ्यरति शरीरादिभ्युपगम्यते
 भ्यरति। जीवात्मभ्यरतिकर्तृभोक्तृभ्यः केवलंभोक्तृभ्यरति। अदिकमस्येतिनैयायिकादिमतेनेत्यर्थः। युक्तिवाक्ये
 तिभाष्यसंपत्तद्वप्रत्येकयुक्तिवाक्याभ्यासबंधकरोति युक्तीति। आत्मासभोक्तृरितिपक्षेमूलंयुक्तिवाक्येअन्य

॥३१॥

मे

त्रतदाभासाविनिअनर्थवेत्यादितिभाष्यार्थमाहापिवेति। भाष्येतर्कस्यपृथगुक्तेर्वेदांतमीमांसाकिंतकोने
 त्याहवेदांतमीमांसेद्विंतकोनेहाहवेदांति। अर्थापत्तिरनुमानंवात्ततकोनिमतः तद्व्यावेदांतमीमांसातस्याज
 विशेषिनः। अति विगदयस्तात्रेयाः पांचमिकाश्चक्रत्यथादेषोवेदप्रामाण्यांशोपि कोः कर्ममीमांसायांविचारिता
 वेदस्यप्रत्यक्षादीनांबद्धार्थानांचुल्लक्षणनिन्यायशास्त्रेविचारितानि। सत्यादिमिष्वेदांनुमान तोपयोग
 तेनवेदविहितजातिव्यक्तिपदार्थविवेकेवेदस्यरूपग्रहणेचन्यायशास्त्रस्योपयोगः सर्वेचैतेप्रमाणानुग्राहकत्वे
 नतकाउच्यंतरति। जन्माद्यस्ययतः। अनंतराधिकरणेनप्रारिप्सितसमस्तविचारस्यसंबंधग्रहणदेवमितिसक
 लशास्त्रप्रतीकेनगृहीतंविषयादिसद्वा। वा समर्थितेविचारारंभेतमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमद्धेक्षणः
 बंधइत्यर्थः प्रथमसूत्रेणद्वितीयसूत्रस्याक्षेपळक्षणासंगतिमाहैतस्येति। मुमुक्षुणाब्रह्मज्ञानायवेदांतवाक्यवि
 चारः कर्तव्यइतिप्रतिज्ञायांब्रह्मस्यरूपविचारवत्प्रमाणयुक्तिसाधनफलविवाशणाप्रार्थित्तानेकथंप्रथ
 मत्रहोवविचार्यनेअतआहअत्रेति। अत्रयतोवेत्यादिवाक्येब्रह्मक्षयत्युतनेतिळक्षणस्यळोकप्रसिध्य
 प्रसिद्धिभ्यांविशेषपूर्वपक्षमाहतत्रयद्यावदिति। पूर्वार्थिकरणक्षेपपारहारत्वादस्यतत्रत्यब्रह्मक्षयणनिर
 पकत्वाच्चतदीयमैवमुमुक्षुवनिधितमोक्षलाभः प्रयोजनमिति नपृथग्वाच्यंयदाहाचार्यशवरस्यामीअक्षेपेवा

पादेन प्राप्तांशक्षणकर्मणि प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते शनीपत्र पूर्वार्थे करणसिद्धांतेन पूर्वपक्षः त्वाए
 वादि की स ग तिः। प्राप्ते स्वार्थे विता। कृत्वा प्रवर्तते कृत्वा विता सावाभ्युपगमवाद इति। सर जातीय विजातीय या
 दृति प्रयोजनो धर्मोऽक्षणा नाम तदिह परिहृत्य मानं जगदेव लक्षणं प्रत्यक्षं तन्निमित्तं शुद्ध सादिस्य रूपमिति
 विकल्पनाद्य इत्येके द्वितीय माशं काह नूवे तिननुलोकाप्रसिद्ध मापि वेदेन ज्ञाप्यताम त आह एवं वेति न जग दु
 लक्ष णं किं तु तत्प्रतिकारणत्वं तच्च जीवा विद्याविषयीकृत सधर्म इत्यप्यलक्षणमुपपादयति तामयति।
 कारणत्वं तु ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः। ब्रह्मा पागनेऽन्म आदि र्थयोः स्थिति भंग योस्तौ जन्मा ही रत्यन्य पक्षयोः
 दिविशेष नूपेण विवक्ष्यते तर्हि जन्मा ही अस्मेति निर्देशो गौरवं स्यात् तन्मा भूदि निसामान्य विवक्षया न पुंसकप्र
 योगः सूत्रे कृतः तत्र न पुंसकैकवचन प्रयोगात् समाहार माहृत्या ह व्याख्या वापेति। अतीर विरादा काश्चिद्वाप्य
 णिविषमाणि च। वाचस्पति युक्त भावानि पदशो विज्ञा माहृत्या ह व्याख्या वापेति। अतीर विरादा काश्चिद्वाप्य
 योऽप्यपदा र्थ उच्यते। तस्य गुणत्वेन संवित्त्वा न यस्मिन् समासे स त योक्तः। सर्वस्य विशेषणत्वेन समासा
 संभवात् समासा र्थे कवेदे शो वि विशेषणमिति व्याख्यातुं नार्हो संसारे कथं जन्म आदि स्तत्रा जन्म न
 इति। अत्र वाक्य मयुक्ते निर्दिष्टं त आह वाचस्पतिना देः संसार स्यादे जन्मोच्यते किं न हि प्रतिवर्त

॥३२॥

॥३२॥

घटस्य तु जन्मो वादिरिति इदं संनिहितवचनत्वात् प्रत्यक्षमात्र परामर्शित्वमाशंक्य प्रतीतिमात्रं संनिधि
 रित्याह स्पेति। सर्वस्य जगतो न जन्मा का शोदे रगदित्वा तत्राह वक्ष्यति। विपदाधि करणन्या यात्र स्यात्
 प्यस्ति जन्मादिसंबंध रस्यार्थः जगतो जन्मा देर्वा ब्रह्मा संवत् त न लक्षणत्वमित्या शंका ह यतरति व्याख्यात
 मेतदर्थस्तत्वा एव सूत्र पदानि व्याख्याय प्रथम सूत्रा दुह्यपरा पुसंगेण तच्छब्दा ह्यारेण व वाक्यार्थ माह ज
 स्य जगत इत्यादिना भाव्येण तद्गते विशेषणे लक्षणं तिव्याप्तिः परिहृयत इत्याह स्यादेतदित्यादिना। अभाव ए
 व नियंते तिस्य भावपक्षो मृदृष्टापक्षस्तु न किं विनिषा मक मस्तीति। व्यासे धनि प्रतिषेधति। उत्पत्तेः प्रागस्तवः कथं
 बुद्धि वाच्येन प्रत आहान एवेति। यदसदिति प्रसिद्धं तदुत्पाद नूपेण सदे वा न्यथा तुरंगमं ग वत्कर्तृत्व नि
 र्देशा योगादिति स कार्यवादि न आहुः। वैश्वानरी पेष्ट्यादे चित्तवतु र्थे स्थितं। फल संऽ यो मस्त्व चोदितेन स्या
 दशेषकृतत्वात्। वैश्वानरं द्वादशक पाळ निर्वयेत्युत्रे ज्ञात इत्यपक्रम्य पस्मिन् जात एताभिश्चि निर्वपति
 मृत एव ते जन्मा ज्ञा इदं दिपावी यशुमान् भवतीति श्रूयते। तत्र किं मृतत्वादिति तुः फलमुत्पन्नस्येति संदेहे फल
 कर्तृगामित्वनिषमादितरथाप्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति प्राप्तेराहानः पस्मिन् जाते निर्वपति मृततरति जा
 तगामित्वेन फलाभ्या नातु फल भोक्तेना चोदिते पितरि फल संयोगे न स्याद्वचनस्य भू प्रत्य शेषतत्वाद्य
 त्वफलभागिनो न प्रेरेणेति तन्न मृतत्वादे गुणवत्पुत्रवत्तयेव पितुः प्रीत्युत्पत्तेः प्रेरेणावक नानादतः

पुत्रगामिकमिति। अत्रानेक कर्तृभोक्तिरिति जीवानां सृज्यत्वेन निर्देशादुक्तकर्तृत्वायोग्यताकामनसापी
तिजगत्सामान्यकार्यत्वायोग्यतेति विशेषण द्वयेन जीवकर्तृकत्वं निवेद्य व्याकृतस्येत्यनेनानभित्यक्तवी
जावश्यस्य जगत्तोत्तिमत्तु किथानादणवः प्रसिद्धाणुकाद्यारभंतरनिमतव्युदासः शेषविशदंटी कायां
तदेवं। अत्रापि विषयजगद्योनिब्रह्मजातीयतया परपारिकास्मि तत्रथानादेरुक्तविधजगत्प्रकृतित्वं ब्रह्म
वच्छिनत्ति। विजातीयात्पुनः कार्यात्कारणत्वादेव तथा च सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकत्वेन जगत्प्रकृतित्वस्य
सिद्धं ब्रह्मणत्वं धर्मब्रह्मणेति। धर्म इति ब्रह्मणमित्यवश्येति च त्रीणि ब्रह्मणानि यस्य परिणामस्य सतथो
क्तः। स बोधतावं न भवतीति धर्मपरिणामं विवृणोति धर्मिणो हीति कनकादेर्धर्मिणो धर्मैरूपपरिणामो नां
ममुकटकादिरिति सांख्यप्रक्रियातत्र निरूप्य भ्रमाणे परिणामाद्वा ब्रह्मणेन तस्य कटाकादेर्हमादितु
त्यतिरित्यर्थः। ब्रह्मणपरिणाममुदाहरत्येवमिति। प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं कटकादिकार्यस्य वर्तमान
त्वातीतत्वभाविष्यत्वरूपो यो ब्रह्मणपरिणामः सोऽप्युत्पत्तिरित्यर्थः। अत्रापि परिणाममुदाहारत्येवमव
स्थेति। अतीनादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमात्वादि रूपो न वपुराणत्वाद्यापत्तिरवस्थापरिणामो नमः
सत्रोत्पत्तिरेवेत्यर्थः। अपक्षस्य विनाशात्तर्भावमाहात्म्यपक्षेति। तच्च नमूळकारणेति पुरुषाणां अतिमंत

तरेणातीन्द्रियार्थदर्शनसमर्थभावादित्यर्थः। न वदुद्गादिविकारकथनादेव मूळकारणदृष्टत्वमुमेय
मन्यथाप्युपपत्तेरित्याहुर्महासर्गादिनि। परमकारणादुत्पत्त्यादयो न गृहीता इति शंकापनुत्तये योत्पत्ति
ब्रह्मणे पतोवेति वाक्ये जायंरस्य चिह्निताया च तत्रैव स्थितिर्न वितीयुक्तयश्च तत्रैव प्रब्रह्मणो जितं
विशंतीतीत्युक्तं स्यउत्पत्त्यादयः सूत्रे गृह्यं तत्र निभाष्यार्थः तत्रोत्पत्तिमात्रादेव ब्रह्मणस्या ब्रह्म
द्यादितिसिद्धो स्थितिर्ब्रह्मोपादानमाशंकानिहृत्यार्थमित्याहोत्पत्तिमात्रमिति। उत्पादकत्वं निमित्तेषु दृष्ट
मित्यर्थेमादानत्वसिद्धिर्न ब्रह्मण्यप्रत्यक्षमुक्तमित्यर्थः। न त्वेवमपि ब्रह्माधारत्वादेवोपादानत्वं ब्रह्मणेन हि
दृष्टादिषु कुंभादयो ब्रह्मण्येते अतएव तत्रैव स्थितिर्न वितीयुक्तयश्च तत्रैव प्रब्रह्मणो जितं
कारणोद्गत्यापेनाहैतसिद्धये एवं च भवतु ब्रह्मजगतोपादानमाशंकानिहृत्यार्थमित्याहोत्पत्तिस्थित्यो रन्यः स्यात्
कुंभादौरेकारवकुंभस्योत्पत्तौ शजेव चरात्यस्थेतु ब्रह्मजगतोपादानमाशंकानिहृत्यार्थमित्याहोत्पत्तिस्थित्यो
रन्यः स्यात्तु चिह्निताशंकीत्युत्पत्तिस्थितिग्रहणमिति। ब्रह्मणाख्यकेव ब्रह्मण्येक्यनुमानादेव
प्रतिज्ञात ब्रह्मप्रामाण्यो शास्त्रयोः नित्यसमन्वयाधिकरणवैयर्थ्यमित्याशंकाह तदनेनेति ब्रह्मसा
नामवेदांतविचार आरभ्यत इति प्रतिज्ञायां विशेषणत्वेन ब्रह्मविषयरिति प्रतिज्ञाविषयस्येत्तत्कृतं ब्रह्मण्य

तुमिदं स्पष्टं नोभेदमवगमयति न वेदं दृशंतादिति तत्त्वज्ञानं वा तत्तत्तां वा कार्येण च कारणे किंविदं स्वीति अनु
मितं तत्वेकमनेकं वेति संदिश्यं तस्य पदे कत्वे सेत्स्यति तद्भावनं तत्त्वज्ञानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च नेतरया अयमे
व शैल्यः क० नालाघवसंस्ततर्केणैकैककोटिकतां नाना संभावना समभवतु न निर्णयः विचित्रप्रकृता
दाही नां वदु कर्तृ कत्वस्य प्रायेण दृष्टत्वात् । तदिदमुक्तं संभावना नोक्तेति । एवं च वक्ष्यमाणायिकरणे द्वयेन प्र
माणं वाच्यमित्यर्थः । एतदेवेति भाष्येण युक्तीनां मासं संभावना हेतुत्वं दृष्टं ही क्रियत इत्याहेत्यं नामेति ।
न पापे कैरपि प्रमाणादमूर्षाभेदो नातापेयुक्तीनां ततः स्वयमेवासां प्रमाणादूनता एव च संभावयति इत्या
मित्यर्थः । सुहृद्भावेनेति । उत्तराधिकरणे भाष्या कृष्णमपि शिष्याणां अनुपपातिशंकां प्रहृदि निरूपये
त्यर्थः । तत्र नां वेदविश्वानुतेनं दृष्टं नैवातर्केण प्रतिपन्नं येत्यादि शास्त्रानुप्रागुक्तयुक्त्या च वेदेक
गम्यं ब्रह्मेति समाधत्ते इत्याह परिहरतीति । वाक्यार्थविवारणशब्देन शब्दबोधोपासना साहित उक्त
परस्तादवगतिरेवेति मध्येध्यवसानशब्देन युक्त इत्याशङ्कनापस्तानवचनं किंतु संस्कारसाहेतव्य
यविशेषा विद्याद्वयसमाप्तिवचन इत्याह सवासनेति हेतु निरूपसाक्षात्कारस्याविद्यावसिनो मध्येवि
द्यमानत्वेपि न सोध्यवसानशब्देन गृहीतो अविविधानि वृत्त्या स्वरूपास्ति यत्किं प्रातिव्यवधानादिति

विमतं वेतनपूर्वकं कार्यत्वादित्यादियुक्तिः शब्दाविरोधिनी । वक्तुविरोधनिर्द्धारणे तदुपजीवि
नीतिवक्तुमंत्रात्मतत्त्वस्य केवळयुक्त्यगौरवात् । इत्याह तदुपजीविचेत्यपीति यथा किंळगा
धारदेशोभ्यः आनीय चोरेरनुष्येकश्चिद्वद्वक्तुनिहितज्ञासोपदेशतस्तदुपदिष्टस्य साकल्येन गृ
हीतत्वात् । ततः स्वयमूहाप्रोहक्षमतया च मेधावीगंधारात्प्राप्तो येवंपरब्रह्मण आच्छिद्य विवेक
दृष्टिं निनुध्या विद्यादिकिः संसारारण्ये निहितो जंतुः । परमकानुणि कगुरुपदेशतः स्वस्य भावप्रति
पद्यतरति भाष्यस्य श्रुत्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणो मानां तस्य विषयत्वे कुतो मननमिति तत्राह शब्दाविरोधि
न्येति कारणस्य सर्वज्ञतादिकि हेतु युक्तिः । शब्दमुपजीवति स्थितं वा कारणमात्रं संभावयतीति कर्तव्यमान
मानां तस्यैत्यर्थः । भाष्यस्य नुभवशब्दार्थमाहंतः करणेति । न तु कथं वृत्तिः प्रमाणाप्रतिभाष्ये उक्ता फल
त्वादित्याशङ्क्य तत्तत्तत्ता विद्यानिवृत्तिद्वारा स्वरूपास्ति यत्किं रूपवारात् फलमस्तीत्याह तस्येति यमं जिज्ञा
सायां श्रुत्यादय एव प्रमाणमित्युक्तं वेदविषयप्रोत्रप्रत्यक्षाद्यपेक्षणादित्याशङ्क्य तातमेधर्मेन सा
क्षात्कारतदुपयोगियुक्त्या हीनां संभवो ब्रह्मजिज्ञासा अनुतत्ता साक्षात्कारपर्यं तेत्याह यद्यपीत्यादि । न केवळं
ब्रह्मजिज्ञासायां अनुभवो हीनां संभवः । किंतु तत्त्वसाक्षात्काररसं प्रतरेणापरोक्षसंसारभ्रमानिवृत्त्य
योगात्तेन विना न पर्यवसानं वेत्याहानुभवो वाच्येति । ब्रह्मजिज्ञासायां प्रति सप्तमं पदं षष्ठं तत्वेन वि

परिणमय्यानुभवान्मानत्वा दुःखजिज्ञासाया इति भाष्यं योऽयं। अनुभवो वस्तुनिर्मासोपाब्धत्वेन य
स्याः सा तथोक्ता धर्मजिज्ञासायां त्वनुभवः कारणत्वेनोपक्रम उपयुक्त इत्यर्थः। इहानुभवस्त्वनूपाधि
व्यक्तिर्नृत्तिः तत्र हेतुमाह परमैरतिनृत्तिरनित्यत्वाद्देवारस्य पुष्कलं फलमित्यर्थः। तदनुभव एव त्वि
त्यत्र नृत्ति नुक्ता एव कारणतत्कृता विद्या निवृत्तिद्वारेण नूपाधिव्यक्तिरशक्यतरेतिसूचितं। भाष्ये तत्र
द्व. परमाभाविचनः। च शब्दः शोका व्यावृत्त्यर्थः व्यतिरेकः प्रपञ्चाभावोपलक्षितं स्वनूपं तद्विषयसाक्षात्का
रस्य विकल्पनूपो ब्रह्मणा सटु विषयविषयिभाव रूपः संवधोक्तिन तु तत्त्वतः। उक्तं ही प्रदे भ म सूत्रे इति
विषयत्वमपि तथैवोपाहितस्य नाने रूपाधेरिति तन्न प्रसन्नं व्यमित्यर्थः। अन्यथा कर्तुमि सत्र कर्तुमि
त्यस्यानुषंगो भाष्ये कार्यः करणापेक्षत्वादन्यथा करणस्य उदित होमः कर्तुं शक्यो मुदिते त्वन्यथे
ति तदाह कर्तुमिति। भाष्यस्य विध्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु यो जपति गृह्णातीत्यादिना। नारं स्पृष्टु
स्थिसंसेहं सवासा जलमाविशेदिति नारास्थिस्पर्शन निषेधः। शिरः कपाळौ ध्वजवान्मिधा
शी कर्म वेदयद्। ब्रह्महादादृशानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् इतिः ब्रह्मघ्नः शब्दशिरसो नारास्थो
ध्वजत्वेन धारणविधिः। भाष्ये प्रतिज्ञैव भाष्येन हेतुरत आहो वतदुक्तमिति त्वातंत्रेण कर्तुं सम्योपि हि

ताहितोपायत्वमज्ञानं स्तद्धो ध क विधिनिषेधापेक्ष इत्यर्थः अंतःकरणज विकल्पना द्वैविध्यमाह वा
सनेति। ज्ञाद्यद्वासनावासितं मन एव स्वप्रकारं ज्ञाद्यत्संशयविपर्ययाः संस्कृते रसाहेतां तद्वैदिक
रणजातस्यार्थः। यथा वस्तुत्वं वस्तुनुसारित्वं पासां नास्तीति तस्योक्ताः न वस्तुति संशयानविकल्पमिति विपर्य
यानां न्यथमंतीत्यर्थः स्वानीदिपाणि व्यतृणतु हि सितवान्पराङ्मशमतिष्ठाकः। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमि
ति। अपरोक्षत्वात्प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरित्यत्रेति। उपरिष्ठात्कर्तृपादोपपादितं चेति विमतं धीमत्कृतं कार्यत्वादित्य
नुमानान्नेश्वरसिद्धिः जीवजत्वेन सिद्धि साधनात्। उपकरणद्वयसिद्धि कर्तृकत्वसाधने कतिपयत दानि सता
यां सर्वसता सिद्धेः सर्वतदानीं जत्वे सपक्षस्य साध्यहीनत्वात्। कुं निमिषिततः कुं नकारस्य चैत्रक्योपमित्य
नव बोधानां साधातण्येपि सिद्धसाधनात्। मनः संयोगहीनस्य बोधोत्पत्तिरभावात्। अमनस्कस्य तप्ये श्वपादु
दुपलब्धिसंभवे तदवविनैवोपलब्ध्या जगन्निर्माणसंभवेनोपलब्धिप्रकर्तृकत्वस्यैव विबोधेन नृत्तिगृह्य
तो मूलच्छेदादिन्याय कणिका यो बुद्ध्या हीति। उपरिष्ठात्समत्वमसूत्रे जगन्निर्माणसूत्रेण यतो वेत्तादिवाक्य
लक्ष्यमिति भाष्य उक्तं तदर्थं कृतिसूत्रमोरर्थप्रसक्तिसां दर्शयति कृतिरिति। अत्र नूपाधेऽक्षणा परत्वसूत्र
स्य दर्शयितुं तस्य चेति भाष्यं तद्वाच्यं चेति। जगद्दिशो वणोः पूर्वनिर्णयेपि कृतितरुनिर्णयतो कारणब्रह्मा
नृद्यवाको नानंदत्वविधानात्स्वरूपलक्षणसिद्धिः आनंदः सत्योदेतपलक्षणं। नवानंदोदेने देन ब्रह्मलक्ष

णत्वं। अमेदेन वा कार्यमिति सिद्धिः। गुणभूतपदार्थविशिष्टः प्रधानपदार्थोऽपि वाक्यार्थः। अत्रोच्यते यत्र पदार्थः प्रमितस्तत्र स इतरपदाऽर्थविशिष्टः प्रतिपाद्यः पक्षज्ञातः स नान्येन शक्यो विशेषमिति स एव वाक्येन प्रमेयः। प्रमिते च तस्मिन् वाक्यस्य प्रमाणेन विशिष्टपरत्वं। यथा प्रकृत्यप्रकाशश्चंद्र इति प्रकर्षप्रकाशद्वारा चंद्रश्चक्षणानुतद्देशिख्यमानांतरादेव तस्मिन्। उपापक्षवैशिख्यमख्ये चंद्रसिद्धौ तच्चाविरोधाच्चंद्रे नुज्ञायते। सत्यादिवाक्यत्वान्तादिपदैर्वाच्यते वैशिख्यं एवं वा अविशिष्टमपर्याया नेकशब्दप्रकाशितं। एकं वेदांतं निष्ठाता अख्यं प्रतिपेक्षितं। ननु चंद्रश्चक्षणमिदं ततश्च चंद्र इतरस्माद्भेदे चंद्रशब्दे न व्यबहृत्तव्यो वा प्रकृत्यप्रकाशत्वात् सति रेकेण तमोवादेति व्यावृत्तिविशिष्टस्य वाच्यत्वविशिष्टस्य वा वाक्येन प्रतिपाद्यत्वमिति। तन्न अप्रमिते चंद्रे व्यावृत्तेरुक्तं यत्प्रमिते पि प्रमाणांतरात् प्रमितिर्बुद्ध्या वाक्याद्वा प्रथमे सामान्यतः प्रमितिर्विशेषतो वानामिदं सामान्यस्यैव व्यावृत्तिमिदं चंद्रस्य तदसिद्धिप्रसंगात्। न चरमः विशेषघातेऽप्रमाणादेव व्यावृत्तिमिदं चक्षणवैफल्यमाह। न द्वितीयः। चक्षणवाक्याच्चंद्रप्रमितौ तस्य तत्रैव पर्यायस्थानेन व्यावृत्तिपरत्वात् नुपपत्तेः न च चंद्रशब्दवाच्यत्वसाध्यते अचंद्रे चंद्रशब्दवाच्यत्वसाधने व्याघातात्। अयच्चंद्रत्वमप्यभिप्रेत्य चंद्रशब्दवाच्यत्वसाध्येत ताहं चंद्रत्वमेव साध्यतां अयथापेक्षितत्वात्। कृतमश्रुतवाच्यत्वकामनया तस्मात् प्रकृत्यत्वे साति प्रकाशत्वमज्ञातचंद्रतापकं अर्थावावृत्त्यादेरिति सिद्धिः। एवं चैतदपास्तं एकेन पदेन यावदुक्तं तावतो परेणानिधाने पर्यायत्वं अधिकमिति

धाने विशिष्टवाक्यान्वापत्तिरिति। वाच्यार्थानां तत्त्वस्येष्टत्वात् ऋक्षस्य चैकत्वात् न हि च इदं यमस्ति। न च
 ऋक्षणस्य विशिष्टत्वात् ऋक्षं विशिष्टं स्यात्। माभूत् सामान्यत्वे सत्यस्मदादिवाच्येदियथा त्वत्वं विशिष्ट
 मित्यनित्यत्वमपि विशिष्टं तत्त्वमित्यत्वस्येव ऋक्षणनात्मकत्वात् ऋक्षस्य ब्रह्मणः सत्तायात्मकत्वं न स्यादिति
 चेत् नैतदपि यतः सत्ताहीनाः हि ज्ञातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनात्। ऋक्षमाकिरपि ब्रह्मसत्तादेन जहातेनः। इह
 हि कश्चित्तभेदोऽप्युक्त्याश्रितैः सामान्यैर्याम्यक्रयोऽर्थं ते तास्तदुपलब्धेन जहाते। तरंगचंडानुगतचंडत्वेन ऋ
 क्षचंड्यक्तिरिव न दत्तात्मत्वं। एवं ब्रह्मापि मायाकार्यकुभादेकचित्तवत्पुनः पुनः सतया ऋक्षमाणसत्त्वं न हा
 स्यति तथा सत्त्वात् न हत्वाभ्यामप्यंतः करणवृत्त्युपेक्षानां न हत्वाभ्यामप्यंतः करणवृत्त्युपेक्षानां न हत्वाभ्यामप्यंतः
 उदानंद्यत्वेऽपि योऽयं। मया च सत्त्वेऽपि योऽयं। मया च सत्त्वेऽपि योऽयं। मया च सत्त्वेऽपि योऽयं। मया च सत्त्वेऽपि योऽयं।
 प्रसंगात्। बोधात्मत्वरहितसतश्च भावानां प्रसंगात्। इत्यत्वे काचित्त्वेन सत्त्वायोगात् सद्बोधात्मकसाक्षिण
 श्वपरप्रेमास्पदत्वेन न हत्वाभाव्यावगमादिति। तथा च कश्चित् सामान्यतदपेक्षितव्यक्रयाकारवाधेन सत्यज्ञा
 नानंदात्मकं ब्रह्मेति निश्चीयते। प्रयोगोऽपि सत्तादेवाक्यं विशिष्टार्थपरत्वरहितं ऋक्षणं वाक्यत्वात्। प्रकृष्टप्र
 काशादिवाक्यवादेति। तथा उपपत्तिरिति। नो यो नैकः प्रतिपाद्यते तदपि स्यादखंडार्थमिह त्वत्त्वं स्वकृतं स्वयं
 ध्यानिवंशं स्पष्टिजीवस्याणुत्वमनंतत्वं वा स्यात्। तत्र नाणुत्वं कथं दृष्टव्यापि दूरादानुपलब्धं प्रसंगात् विभोऽन
 नो ब्रह्मत्वात् वांतरात्सनाधारस्येव शब्देऽपि यो गात्। तस्मादनेन ब्रह्माभासपरिच्छेदोऽपि योऽयं। मया च सत्त्वेऽपि योऽयं।

जीवस्य परस्मादौ पाथि कोषे इः यथा त्वयं ज्योतिरात्मा विवक्ष्यता यो निन्ना वदुधै को नु गच्छन्। उपाधिना क्रियात्ते
 नेदृशो देवः श्रेष्ठे खेवमजो यमात्मेति। नन्वेव भूतब्रह्मणः कथं जगद्योनित्वमत आह तदिति। शास्त्रयोनि त्वात्
 अत्र हेतुमात्रभाति नैतज्जगद्योनित्वे साध्या विशेषात् तस्या वा कथं नैक प्रतिज्ञा संगतिमाह तस्याह सूत्रांतरमि
 ति। अथ वा वेदनिमित्त्वात् ब्रह्मणोऽविश्वयोनिता नेति शंका मया कर्तुं शास्त्रयोनि त्वमुच्यते। आस्मिन् पक्षे श्रौतप्र
 तित्तयेव संगतिः। अभ्युद्याया च त्वेन हेतुयोनिरुक्त्यं पारित्यते न केवलमिति हेतुत्वं तस्मै समर्थना द्याधिकारणांतरत्वं
 अस्य महतरस्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वतत्त्वं न साधयत्पुन साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसंगा
 ॥३७॥ अत्र संगाभावात् साधयेष्टं पक्षः आशंक्य निराकारिष्यते। सिद्धांतोपक्रमं भाष्यं व्याचष्टे वा तु वर्ण्येत्यादिना पुरा
 णाभ्या यमीमांसा धर्मशास्त्राव उगानि दृशविद्यास्थानानि। तथा तथाद्वारे तिस्रास्ते वाक्या पोक्षित र्गदि प्रपञ्चन
 द्वारा पुराणमद्वैत परां ज्ञाति व्यक्ति ब्रह्मण निरूपणे नन्यायो वेदिक पदार्थ शुभ्यर्थः। त्रैलोक्य प्रयोगस्तत्त्वतः उक्तमर्थ
 प्रमाणयतीति। अत्रासंभाष्य विभागः महतरस्यारभ्य ब्रह्मेत्येतेन निश्चयित क्रत्या विस्तृतत्वे हेतुपकृतया ब्रह्मका
 र्यं वेदरत्नकं। न हीदृशस्येत्पारभ्या स्तीत्येतेन व्यतिरेकमुखेन सर्वतत्त्वप्रतिज्ञायदित्यादिना लोकरस्येतेन
 व्याप्तिरुक्तेति। विस्तरत्वशास्त्रविशेषणं व्याख्यानपयोगाद्यर्थमित्याकांक्षमहाविषयत्वाद्देहस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्य
 विषयत्वमत्र निरुद्धिः प्रयोजनमित्याह विस्तरार्थमिति। यस्मादित्यस्य तस्येत्यनेन अवहितेन संबधमाह वेदस्ये

रदमिहानुमानं ब्रह्म वेदविषयादधिक विषयसंतत्क ब्रह्माद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्तृत्वतद्विषयादधिक
 विषयलोभभाषाणि निरिति। सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन पञ्चमर्थावच्छास्य तत्त्वमिदिरिति। पदार्थघट
 एतदन्त्या सर्वविकर्तृकत्वा नाधिकरणे तदन्त्या वेदत्वा नाधिकरणसकृत्कथत्वाद्दुर्गोतरबहिनि। ईदृशं
 दिप्रत्यलोपेक्षणादप्रयत्नशब्दः सौ केयपेक्षरत्याह ईषावेदिति। अथुना पूर्वपक्ष आशंक्य निराक्षिपते। क
 तृमत्त्वेन वेदस्य सापेक्षत्ववदप्रसव्यः। सापेक्षता के पुरुषनिर्वर्तमानात्। आकीनवानुपूर्वी विरवनाद्वा ॥
 मानांतरोपलब्धार्थविषयवचनरत्वेनाहो कतिपयकाळ विरतसर्वसंप्रदायस्य वेदस्यैव पुरुषनिःसरणाद्वा ॥
 मानांतुनाद्यस्त्ववापिसंमतत्वादित्याह पेपितावदिति। व्यतिरस्मिन्मक्तिः। द्वितीयेकमान्यत्वमात्रेभातिनवत्वं वा
 त्रयो नवद्विरूपं गीकृतः। अरमस्तनास्मापिरपि स्वीकृतः रत्याह तस्मादनुतेति। तृतीयस्त्वनभ्युपगमनिरस्तस्या
 ठवेमासिकं त्विति। अनुवर्तमानात्रावभूतरत्यनुषंगः। ननु विवर्तत्वे वेदानां यादृच्छिकत्वापातो नक्रमानियमः स्या
 त्वाह मथाहीति। सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः ब्रह्मणो नोपाध्यायवत् क्रमानुरोधो युक्त इति तत्राह मथाति। मंत्रो हीनः
 अरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमेधमाहासवाग्ब्रह्मो यजमानं हि नास्मि यथेदं शत्रुः स्वरतो वराधादिति श्रूयते ॥
 चतुर्थनिराकरणेनैकस्येति। सर्वदा संप्रदायाविच्छेदमिच्छादिरपि संप्रदायप्रवर्तकत्वात्वास आरथेयः स
 वरमेकस्मिन्नेव ब्रह्मण्यवगतं सार्वलोक्यं तद्वैतमात्रं। ननु नवमप्रवचनप्रवचनमः कथं तत्कर्तृके वेदे विषया

॥३८॥

सः तत्राह सर्गादिभुवामिति। तत्तु समत्वपात्। वेदांतावद्युपि प्रमाणं न वेति सिद्धं वस्तु बोधात्क लभावाभावाभ्यां
सिद्धिरूपादि हीनं वस्तु बोध प्रतावाक्यस्यमानांतर सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वासंशये पूर्वार्थे करणद्वितीयवर्ण
केनाहोपिकीसृगतिमुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे किमाहोपरत्यादिना। कथमिति भुवुप्रत्ययान्तः किंशब्दाहोरो
जैमिनिस्त्रोमन्यासोन व्युत्थितसिद्धान्तवि भाषापितुदृष्टपूर्वपक्षनिरासायैसिद्धान्तवत्पारंभापेत्याहुपार
मर्षेतिअनिधेयात्तावोनुभवविरोधान्नयुक्तोक्तुमित्याशं क्त्वाहानर्थक्यंवेति। भाष्येपौ नरुक्तपक्षां क्यसंग्रहवि
वरणत्वमाहातरस्याहैवहीति। यांत्तमिति। उपासनादिक्रियांतरविधानार्थत्वंवेत्येतदंतमित्यर्थः। ननुकिमिति वे
दांतानामर्थवादवादिधिपदैकवाक्यतामंत्रवत्पार्थगर्थमल्लित्याशं क्तवर्तितद्विधिर्विक्रियेकवाक्यतास्या
दित्याहुभाष्यकारोमंत्राणां चेति। इत्येतेत्यत्राहिनतीत्य्याहाराच्छाखाछेदः क्रियाभातिः। क्वचिज्जाग्रीर्मुहंसा
दौतस्याधनदेवतादीनिमंत्रावश्रुत्यादिभिः कृतो विनियुक्तातेकिमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वतः कृतोवपकुर्वंत्यु
तदृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संहस्तत्र न तावदृष्टार्थत्वमेवमंत्राणां शक्यं वक्तु उपायान्तरेणापिमंत्रार्थस्य
स्वाध्यायकाळावगतस्य विंतादेना प्रयोगसमये स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थमेवमंत्राणां नित्यवदाभ्यानवैध्या
अथतुमंत्रैरेवार्थप्रत्यायननियमादृष्टं कळ्येत तदुच्चारणादेव कळ्येत। तस्यपुंसापारगोचरत्वात्स्वया
पारेचपुरुषस्यनियोगात्तत्रव फळाकांक्षणादिति प्राप्यप्रमाणलक्षणराज्ञांतेयस्यदृष्टंनलभ्येततस्यादृष्ट

॥३८॥

सकळनालभ्यतेर्थस्मृति ईष्टमंत्रोच्चारणात्स्विह अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फळोदयः। इतिदृष्टार्थसं
पत्तोनादृष्टमिहकळ्यते। यत्तुमंत्रैरेवस्मर्तव्यमिति नियमस्तस्यनकिंचित्दृष्टप्रतीत्यदृष्टकळ्यतेतस्मात्तदृ
ष्टार्थमंत्रादिति। अत्यतिविधेरिति। अधिकारविधितः प्रवृत्तिष्वाभादुत्पत्तिविधिरतानकर्मरूपबोधपरत्सर्थः। अतो
प्रवृत्तिभावोभावना ताद्विषयः सर्वविधिसंपत्तः सत्त्याद्युत्साद्यस्वहेतुरनागतत्वं अधिकारः फळसंबंधो बोधन
विनियोगोत्रक्रियायाः फळशेषत्व तापनप्रयोगोअनुष्ठानं। कर्मस्वरूपस्थापनमुत्पत्तिः। फळसंबंधः क्रियायान्तरो
सत्त्वमंतरेण तच्चनानुष्ठाने किनाअनुष्ठानं ननाज्ञात इत्यविनाभावः। सिद्धं चेत्पुंसापारगोचरः फळप्रारभेतसदा
रभेतेतिनाधिकारादिसंभवइत्यर्थः। सर्वेषामविनाभावेसर्वत्रचातुरस्य प्रतीतिकथमुवांतरभेदस्तत्राह तद्वाक्या
नाल्लिति। उदाहरति यथेति। सर्वविधिषूत्पत्त्यादयः प्रतीमवेआग्निहोत्रं दुष्पादेत्यत्राप्यग्निहोत्रेणैवभावयेदित्यर्थो
नन्वाग्निहोत्रस्यभावत्वमफळत्वात्। नवाग्निहोत्रस्यरूपसतावोभ्या अभूद्वतिभावविध्यतीत्यापत्तौ विध्युत्तात्तापा
तातस्मादाधिकारविधितः प्राप्तिविनियोगो यो अनुवादेनोत्पत्तिविधिः स्वरूपपरोभवति। ब्रह्मणिनुभावनाऽभावा
दनुवाद्यस्यापि विनियोगाद्यन्तोत्पत्तिविधेरित्याहुतस्मादिति। विधिपरत्वेवेदातानां न केवलमनुवादत्वाभावो
पितुविपरीतार्थत्वं नैव न स्यात्पक्षांतरे नुस्यादित्याहु एवं वेति। पादशामिति जीवावृत्तिनमित्यर्थः। जीवेव
अदृष्टपारोमान्नभेदग्राहेप्रमाणविरोध इत्यर्थः। तद्विदिसूत्रमहोक्तसिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञामित्यर्थः। सम्यगन्वय
इतितात्पर्यसम्पत्क। ननुशास्त्रयोनि त्वद्वितीयवर्णकाक्षेपसमाधानरूपमिहमार्थे करणं तत्रच यतोवेतिवाक्यमु

हात्तनप्रिह किमिति तदुपेक्षितमतआह यतोवेनित ब्रह्म सर्वतमि त्यादिभाष्येयत इत्यादि वाक्य प्रमेयकीर्तनात् त
 तत्प्रमाणं बुद्धिर्भवतीति नोरा त्वमित्यर्थः वेदांतानां ब्रह्मलोकत्वं उपक्रमोपसंहारे कथं तात्पर्यं विंशतिदृष्टं तमाह
 येनेति नोदं अणो विनितं यौर्णमासीव दुपां मुपातः स्यात् (जामिवाएतद्य जस्यप्रक्रियते यदत्वं योपुरे उग्रौठपा
 मुपा जमंतरायजतिविष्णुमुपां मुपयु ५ यो जामित्वायप्रजापतिरूपां मुपयु ५ जामित्वायप्रजापतिरूपां मुपयु
 यो जामित्वाया जामितिरूपां मुपयु ५ श्रीषोमा बुपां मुपयु ५ जामित्वायेति श्रूयते तत्रोपां मुपा जमंतरायजय
 तीति किं मुदायातु वाद उता पूर्वयाग विधि रिति विशयं यथा यथादि पागानां एव विद्वान् यौर्णमासी जैर्षेतेरेयैवादि
 दानमुदायातु वाद उता वास्यां यजतरति स मुदायातु वासो एवमिदमपि विष्णोर्वादि वाक्य विहितमागानां समुदा
 ५ यातु वादः तत्र विष्णवाद्या देवता श्रूयते सर्वस्मै वाएतद्य यो लीगृह्यते यद्वा यागमाह्यमिति श्रौवां उपद्रव्यसिद्धिः त
 त्प्रत्यया श्रवविधाय काः श्रूयते न त्वेतर वाक्ये शिद्व्य देवतं रूपं यजतीति ववर्तमाना पदेशस्तदुक्तं यागाद्विष्णवा
 दिसंयुक्तविहितान् रूपवत्तया अरूपमंतरा वाक्यमगत्य वाक्यं तदतिपूर्वः पक्षः एतदधिकरणं सिद्धांतमाहान्
 चोरिति निरंतरयो रान्तेया श्रीषोमी ययोः पुरोडाशयोः करणे जाळस्य स्यादिति होचसं कीर्तयेत्तदपनयार्थं मु
 पां मुपा जमा उद्येय के विधापानंतर म जामित्वायेति तद्विधानं अ जामिता होच समाधानं मुपसंहारति अतः
 सार्थं प्रहोपक्रमोपसंहारै कनूपादेकमिदं वाक्यं एक वाक्यं ताचोपां मुपा जविथोळस्य तेनेतर त्राने क यागविधि

॥३५॥

॥३५॥

विधि ननु तस्य प्रत्ययविहितता यागानां समुदायातु वादो यमि त्यत आहा पूर्वैति तत्राहियस्य रतिकर्म प्राधान्यं विष्णवा
 दि वाक्ये प्रतीयते यागस्तु सज्जनं तत्र कर्मत्वमप्रधानी कृत्ययाग प्राधान्यं अहं पीय कर्म तयाच देवतात्वं ततो
 गुरुतरा कर्मता अंतरा वाक्ये नुश्रुतं यागप्राधान्या विधि यपंचमकारस्य यत्र रूपं भाव इति तन्म श्रो वास्यळा
 भात् आग्नेयादीनां गान् क्रमेणां जाममंत्रकां दे तक्रमेणैव पाज्यानुवाक्या उतास्मा ताः तत्रोपां मुपां यो रूथाने वै
 ष्णवप्रजापतिपत्मा श्रीषोमी यास्तिस्त्रः अवः पयं ते तानि रक्तं अर्थत्वेन विकल्प्य मानानि विष्णवादि देवतानां सम
 चित्वा तस्मादपूर्व उपां मुपा जो विधेयः विष्णवादि वा कयानि त्वर्थवादः इत्यप्रहीयानुपां मुपा जो र्दक्षि निष्ठा
 इयो मय्या इति एवं वाक्यां तराणामिति ऐतरेयके आत्मा वा इदमेक एवेत्युप कस्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्य
 दिति तमेव ब्रह्मात्मानमभिभा य समासौ प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहृतं वाजसनेयके पठं ब्रह्मास्मीत्युप क्रम्या यमात्मा
 ब्रह्मेत्युपसंहृतं औ आ यर्वणेपि कस्मिन् भगवो विज्ञा ते सर्वमिदं विज्ञातं ब्रह्म तीति सर्वात्म के ब्रह्मोपक्रम्य ब्र
 ह्मेवैदममृतं पुरस्तादिनि तदेव निगमिता वेदं ता यदिसिद्धं वस्तु परास्तर्हि मानांतर सापेक्षाः स्युः उवाक्यवदि
 दि पूर्व वाद्यस्मि तं संप्रसंगे तो पौरुषेय त्वेन सौम्यधिक त्वं भाष्यगतापिशदेन द्योत्यत इत्याहा यमनि संयि रिति
 त्स्मे वा नैकांतिक तमाह प्रत्यक्षादीनामपीति वाक्यस्य सतः सिद्धं वस्तु पर त्वे पौरुषेयत्वापतिरिति साधन व्या
 धिमुपाधेः शंकते यदि उच्येतेति वाक्यत्वादि विंशतिपस्य तत्रा कार्य परतायां हि वेदांतानां न वाक्यत्वादिनासा

वेष्टात्वमनुमेयं पौरुषेयत्वस्योपाधित्वा देवनवसाधनव्याप्तिरित्याहकार्यार्थत्व इति। तत्त्वेन पाथात्मेन कार्ये
मानांतरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वात्तरत्वेपि वेदांतानां पौरुषेयत्वसंभवतीति समासाधनव्याप्तिः ततश्च दुरयवा
दवाक्यत्वादिति गंकपोरुषेयत्वमित्याशयेनाहावग्रूमइत्यादिना किंपुनरिति। कृत्वाति योग्यस्य कार्यत्वेभावा
नस्यापि तत्त्वेन मानांतरायोग्यत्वमित्यर्थः। तर्ह्येवौ किकं कार्यमिति शंकते पूर्वमिति। तर्हि मानांतरानवगते
संशतिग्रहायोगादिना प्रबोधकत्वापातरत्याहृतेति। ननु ज्ञेयं तेति श्रुतेः कार्यताभात्यतो पूर्वमि
द्विरिति तत्राहो लोकानुसारत इति। स्वर्गकामपदसमन्विताहारैरसंज्ञकत कानुगृहीतवेदादेव क्रियाविच्छे
णापूर्वेच्छिगादीनां संबंधग्रह इति शंकते स्वर्गकामशक्तिप्रसंगीत्याह वैत्येति। कर्तृस्मरणात्
स्पष्टदृष्टपौरुषेयत्वेन बुद्धादिवचसाप्रकार्यत्वेवेदानामपि पौरुषेयत्वस्य वाक्यत्वादिनानुमितत्वादकार्यार्थत्व
समानमित्यर्थः। स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वादि सोपाधिकमिसाशंक्यमिद्वार्थवेदांतेष्वपि तत्त्वप्रभवः कार्यो
न्यत्वमनपेक्षताया प्रयोजकमित्याह। न्यतस्त्विति वर्तमानसंप्रयोगजप्रत्यक्षस्य कार्यरूपधर्मगोचरत्वानु
पपत्तेर्योगसाधार्थस्यापीदृशविवेचयेत्वेवातिशयकारित्वान्नर्थस्य प्रत्यक्षताच्छिगाद्यभावाच्चानुमेयत्वा
मुक्तते दिनवाज्ञाने पुंसां वचनरचनासंभविनीतिवैदिकी स्वतन्त्रा न पौरुषेयीति न्यायकारिकायां सुत्यादित्।
नच पौरुषेयतयानपेक्षत्वेप्यग्निहिंसये प्रेक्षजमिति वन्मानांतरगृहीतग्राहित्वमित्याशंक्यतत्त्वमसीसी

॥४०॥

॥४०॥

निब्रह्मात्मभावस्येति भाष्यशेषेण परिहृतमित्याह नानाधिगतेति। सर्वस्मिन्नुपपादिते र्थे भाष्यसंवादपक्षे नदिदमि
ति। सिद्धार्थत्वे सत्यपुरुषार्थनिष्ठत्वेत्यादिनि द्वितीयपूर्वपक्षवीजं। सर्वकेशप्रहाणादिति भाष्यस्य प्रशङ्कार्थमाह
सोपमस्यतिवात्यानुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानदाविर्भावफलमन्वयमिति रेकिनिदर्शनयुगलद्वयप्रदर्शनपुरः
सरं ब्रह्मज्ञानस्य दर्शयत्येतदुक्तमित्यादिना। द्येवेयकं श्रीवाळकारः। समूहवातमितिकृत्वादेत्वादनुप्रयोगः सट्पू
छेनोपहृतीत्यर्थः। समारोपितानिवंधनराते। समारोपिताविद्यानिबंधनं यस्य जीवभावस्य सतथोक्तः। आत्मानमेव
कवेतन्या वेदतास्युणं ब्रह्मा ज्ञादि शब्दा त्याणविशुद्धादिगृह्यते। उपासनावाक्यैकदेशां उपास्यसमर्थकं जी
विनकिआत्मेतीति। यदवादिपूर्वपक्षिणानकविहपि वेदवाक्यानां विधिभंतरेणार्थवर्तेति। तत्र किं पदवे
दांताविधिभंतरेण प्रमाणतत्त्वार्थवाहा। किं नस्फुरिति प्रतिवंदीमताथवावेदवाक्यस्य सिद्धपरस्यान्यत्रादर्शना
द्यास्यभावेन न वेदांता नास्ति दृक्त्वपरत्वमिति आद्यमर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसंगृह्णानाशंकते स्यादेत
द्विहारादिसदतो यदृश्वशीयततैजतमभवत्सा इजतमदक्षिण्यमिति निरावाहं विवर्तिः साध्ये यागेरजत
नदेयमिति निवेद्य शेषराते सिद्धांतं दर्शयन्नर्थवादानां नोपेक्षाफलत्वमिति तावदाह स्वाध्यायेति। प्रयोज
नपर्यवसाये बोधजनकत्वतदभावाभाविशेषदृश्यप्रतिवंदी पारहृयते नच वेदांतेभ्य इति। ननु नि
वेधरवस्वनिवेधस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यानि हा कळमिष्यति नेत्याह तद्यदीति अर्थवादादेव निहा

इ

॥४९॥

आधेनिषेध कस्य निषेधे निहायां च तास्येन कस्यमि त्यर्थः। ननु सोरो हीटिति वाक्ये निहा नभाति किं तु भूता
 नुवा ररत्या शंकरा मुखाये प्रयोजना भावान्निहा ष्टयतर त्याह ष्टयमाणेति द्वितीय मुद्राव्यनिवे पतिननुवि
 श्रसंस्पर्शिनर त्यादिना तच्च स्वतर त्यप्यारितं न्याय काणिकायामि त्यर्थः ननु प्रमया कार्येण प्रमाणानां तदु
 न कत्वमनुमेय कथं नानुमान गम्यमिति भव्यप्रित्या शंकरा ह्यप्यपीति। कार्यार्थोपत्यपरपार्थ्यानुमानेन मा
 नां तरेण वा प्रमानोत्पद्यते। किं नूदितायां तस्यानुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रमाणांतरं तावदपेक्ष्यमाणं नदृश्यते
 एतदर्थोपत्यपेक्षणे दूषणमाह नापीति। अपेक्षं तर त्पुसंगाः। उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्या
 नुमानं ततश्च प्रमोत्यतिरिति परस्परसंशय प्रसंगः। शास्त्र प्रामाण्य मनुमान गम्यत्वेन न भवतीति भाव्यार्थो
 न पुनरनुमानेन न होयमिति। कार्यविरहित वेदांतेभ्यः प्रमापद्युत्पद्यते तर्हि स्वतः परको वेति विज्ञान नूत्न
 द्युतर त्यत आहृदगिति सिद्धे ब्रह्मणि वेदांतेभ्यः प्रमोत्यतिरनुत्पद्युत्पद्यते तर्हि न वसिद्धे त्यर्थः। यद्यनुभव
 सिद्धाप्यन्यत्र सिद्धार्थार्थं वादादावदर्शनादप्र दूयेत तदाति प्रसंगर त्याहा न्यथेति। एवता वसिद्धे र्थे प्रमाणा
 तरपरतं त्राणां पौरुषेय वाक्यानामंगी कृत्य प्रामा ण्यं वेदांतेषु क्रिया विषयतामंतरेण नैरपेक्ष्य पुरुषार्थप
 र्यवसाने ष्टभ्येते इति मतं ब्रह्मात्मै क्यस्य प्रमाण्यांतरा गम्यत्वेन तद्वगममात्रा यत्र प्रयोजनं आधेन पराण
 दूत। रदानीं कार्यान्वित एवार्थे पदसंगतिग्रहणे सिद्ध वस्तु न दृष्टमेयमिति वेदांता उपासननियोग पर

॥४९॥

इत्यन्तेमन्यते तन्मतेन पूर्वपक्षमाहा तातेति। अन्यवारोपित ब्रह्मभावस्य जीवस्योपास्ति परा वेदांता न ब्रह्मात्म
 त्वे प्रमाणमिति पूर्वत्र पूर्वपक्षः। अयं तु सं तु वेदांतामानं ब्रह्मात्मवस्तु नि। किं तु ज्ञानविधिद्वारे स्वेव भेदप्र
 तीपतां। अतएव भाव्यं यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेति अत्र कार्यविषया द्वाक्यात् ब्रह्मनिश्चय इति प्राप्ते सा सा
 मर्थ्यादेव न सिद्धार्थोदिति ष्टभ्येते तत्र हेतुः सिद्धे वस्तुन्यत्ता तसंगति त्वेनेति। यत्र हृदप्रयुक्त शब्द विषय
 त्वं तत्र संगतिः। शब्दस्य गृह्यते सिद्धे तु तद्वावर्तमानं शब्दाप्यसंगति ग्रहं व्यावर्तयतीत्यसि प्रेसायत्र हीति।
 ष्टो केनेति हृदः प्रयोगव्यापक वक्तु विवक्षा श्रोतृप्रातिपत्तीछयोरभावा सिद्धे प्रयोगाभावा माह न वेति। नू
 पमात्रं वस्तुमात्रं। सर्वपदानां कार्यार्थत्वे सातिपत्तिपत्वमात्रं कथाहृत्। नूदिति। कार्यार्थः कार्य शब्दः।
 अत्र प्रयोगः गोपदं न कार्यान्विते गोत्वे गृहीतसं वधे तत्र हृदप्रयुक्त शब्द विषय
 रक्तमुत्तम हृदस्य शब्दप्रयोगाभावमुक्ता मर्थ्य हृदप्रवृत्ते र्मुत्यतिदि
 तिरित्याहापि वेति। शास्त्रत्वेनेत्यादि हेतुन्या च छेपिचेत्यादिना।
 धर्माणां न च निवृत्तिरित्यपरिसं वधनीयः। पथा कथं विदिति
 भावादि तापिमा भेदी रिति नियोगं कस्यमित्या ५ परादेव वा
 त्मप्रतिपत्ति विषयो वच्छेद कोयस्य तत्तथा। ननु नियोगो ५ पूर्व

ननु सोरो हीटिति वाक्ये निहा नभाति किं तु भूता
 नुवा ररत्या शंकरा मुखाये प्रयोजना भावान्निहा ष्टयतर त्याह ष्टयमाणेति द्वितीय मुद्राव्यनिवे पतिननुवि
 श्रसंस्पर्शिनर त्यादिना तच्च स्वतर त्यप्यारितं न्याय काणिकायामि त्यर्थः ननु प्रमया कार्येण प्रमाणानां तदु
 न कत्वमनुमेय कथं नानुमान गम्यमिति भव्यप्रित्या शंकरा ह्यप्यपीति। कार्यार्थोपत्यपरपार्थ्यानुमानेन मा
 नां तरेण वा प्रमानोत्पद्यते। किं नूदितायां तस्यानुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रमाणांतरं तावदपेक्ष्यमाणं नदृश्यते
 एतदर्थोपत्यपेक्षणे दूषणमाह नापीति। अपेक्षं तर त्पुसंगाः। उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्या
 नुमानं ततश्च प्रमोत्यतिरिति परस्परसंशय प्रसंगः। शास्त्र प्रामाण्य मनुमान गम्यत्वेन न भवतीति भाव्यार्थो
 न पुनरनुमानेन न होयमिति। कार्यविरहित वेदांतेभ्यः प्रमापद्युत्पद्यते तर्हि स्वतः परको वेति विज्ञान नूत्न
 द्युतर त्यत आहृदगिति सिद्धे ब्रह्मणि वेदांतेभ्यः प्रमोत्यतिरनुत्पद्युत्पद्यते तर्हि न वसिद्धे त्यर्थः। यद्यनुभव
 सिद्धाप्यन्यत्र सिद्धार्थार्थं वादादावदर्शनादप्र दूयेत तदाति प्रसंगर त्याहा न्यथेति। एवता वसिद्धे र्थे प्रमाणा
 तरपरतं त्राणां पौरुषेय वाक्यानामंगी कृत्य प्रामा ण्यं वेदांतेषु क्रिया विषयतामंतरेण नैरपेक्ष्य पुरुषार्थप
 र्यवसाने ष्टभ्येते इति मतं ब्रह्मात्मै क्यस्य प्रमाण्यांतरा गम्यत्वेन तद्वगममात्रा यत्र प्रयोजनं आधेन पराण
 दूत। रदानीं कार्यान्वित एवार्थे पदसंगतिग्रहणे सिद्ध वस्तु न दृष्टमेयमिति वेदांता उपासननियोग पर

सकिमन्परवकार्यान्नेत्याहृतवेति। कार्यपरम्भोवेदांतेभ्यः कथं वस्तुसिद्धिरित्याशंक्यविध्याहोपलक्षणोपादानप्र
माणारित्याहृतवेति। स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयस्य स्वनिर्वर्तकत्वेन करणस्याकार्यत्वावच्छेदकत्वात् न निरूपणाय
लेयमात्रानामपेक्षतेवेति। अथौतत्वमात्मानरत्याशंक्यविध्याहृतस्य श्रौतत्वेगुरुसमतिमाहृत्याहुरिति। त
त्विध्यर्थे विधेयसिध्यर्थे उपादीपतइत्यस्य व्याख्यानमाह्विष्यतइति ज्ञानस्य प्रमात्वात्प्रत्यक्षवन्नविधेयता आत्मन
श्चनित्यत्वात्तदयोगइत्याशंक्याहृतविधेयतावेति। ज्ञानमिहोपासनं तत्त्वक्रियेत्यनुष्ठेयमात्मनस्तत्त्वस्य रूपसत्ताविनि
विवितरज्ञातज्ञातिविधेयतातो न निरोधइत्यर्थः। ननु वाग्येनूपाख्यादाविवारेण्यस्य विधेयधीविषयत्वकिं न स्यात्
इत आहारापेनेति। अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेमाहृग्योभावेतत्तु वा आरोपितो यस्य स तस्यान्मस्य ज्ञान निरूपकत्वेन न प्र
तिभासमानार्थेन तत्। ताने निरूपितं न स्यात्। न च सत्यांग नौपुक्त आरोपइति। इयं प्रतिपत्तिविधिविषयमेति भाष्यस्य
व्याख्या। प्रतिपत्तिविधेर्नियोगस्य विषयभूतप्रतिपत्तिप्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयेति भाष्यार्थः। एवमाहवनीयादयोपीति
यदाहवनीये जुहुतीति विहितेक आहवनीयवति वीक्षायां वसतै ब्राह्मणेष्वादीनां दधीनेत्यादिविधिसिः संस्कारविधि
स्योर्मिराहवनीये गम्यते। तथा पूर्वदेवतास्यर्गादिकं विधिपरं वैवशास्त्रेण समर्थते। श्रद्धांकोक्तहेतुद्वयभाष्येण संगम
यतिप्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्येति। ननु तानामिति सूत्रोदाहरणे न कार्यान्वितेऽन्ये शब्दसंगतिर्न सिद्धे इत्युक्तं। आम्नापस्येत्येत
दिहापेतरवाक्यैः प्रवृत्त्यादिपरस्य शास्त्रत्वमुक्तं। तेन नुसिद्धरूपपरस्य न शास्त्रत्वमिमुक्तं। तस्य वेदस्य कर्मविवोधो नि
तानि धर्मणि प्रथमाभ्यासनिवृत्त्यनेनापूर्वथमोवाध्यते॥३॥

॥४२॥

॥४२॥

योगज्ञानं दृष्टप्रयोजनं चोदनासूत्रे चोदनेति शब्देन क्रियानियमोः योगस्यानुष्ठानकेवचनमाहुरिति। तैर्तुपदार्थेषु भू
तानां वर्तमानां पदानां क्रियाकार्यतदर्थत्वेन समाध्यायः समुच्चारणमित्यर्थः। निमोगस्य स्वकीयत्वेन बोद्धारनिषेज्य
जायिकारिणं कर्मणि स्यामिनां तत्रैव कर्तारमनुष्ठानात्तारमितिनियो ज्यने होनियो ज्यविशेषः। अमृतत्वकामरस
प्रवणान्नियो ज्यसिद्धिमाशंक्याहृतप्रवेदेति। भवतीति सिद्धनूपेणावगतस्य फलस्य साध्यत्वात्तन्मिक्त्यर्थमेवं काम
प्राप्तवाच्यनिषेज्यविशेषाकांक्षायां विपरिणामेन ब्रह्मबुद्धिर्वादिदिवाकार्यः स्यादित्यर्थः। रात्रिसत्रेति। चतुर्थे वि
तितं। क्रतो फलार्थवा दमंगवत्कार्त्तान्तिनिः। प्रतितिष्ठति। उवापरताशत्रीनुपमंतीति श्रूयते। तत्र रात्रिरादेनापुज्ये
ति रिह्यादिवाक्यविहिताः सोमयागविशेषा उच्यन्ते। किमत्र स्वर्गएवाधि कारिविशेषणव्युत्पत्तिश्चेत्संशयः। तत्रै
वं कामरसप्रवणादिदिशक्तिः स्वर्गः स्वर्गएव विशेषणं संदेहोपेति वाक्यशेषस्थीकारो न निश्चये। निश्चितश्चेत्सर्वो
न्निष्ठवितः स्वर्गो विधि सामर्थ्यानि योज्यविशेषणं पानुप्रतिष्ठा विषयाश्रुतिः सापि लक्षणया स्वर्ग परैव कथ्य
तइति प्राप्तं। क्रतो रात्रिसत्रादौ न प्रतिष्ठा दि विवक्षितमित्येतावन्मात्रेणो गवदिति सूत्रे प्रमाजाद्यंगफलार्थवा दो
दाहरणं। ननु तद्वत्तर्ज्वमास्ति रात्रिसत्राणां। एवं प्राप्त उच्यते। फलमात्रेणो मिदं शादृशुतो ल्यनुमानं स्यात्। प्रतिष्ठा
फलस्य निदं शात्रदेवाधिकारिविशेषणं। यन्नुविधिशक्त्या स्वर्ग इति। तत्र मुख्यार्थः श्रुतिपदानुगुणेन विधि
शक्तौ पर्यवसितायां मानुमाने कथ्यर्गकथ्यनानवकाशात्तस्मादुक्त्यशेषस्थमेव फलमिति विश्वजिज्ञासेनेति

वक्तव्ये विश्वजितिनैमित्तिकाधिकारे फलककलना कृत्वा चित्तं पेति पिंडा पितृत्वेऽप्येऽस्ति शेषं स्यात् तत्रैतन्नोदाहृतः। अ
सम्भवेत्तर्ह्यतपेति। अत्र प्रमाणत्वेन ब्रह्मण्यवनशब्देनासम्भवेतः स्वर्गोऽर्थः तत्परतयेत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मण्यवन
स्पष्टं त्वेवैवैकामरतिष्ठन्नास्तीति परोक्षवृत्तितानुब्यातयापि श्रुतं ब्रह्मण्यवननहीयते नु पूर्वपक्षे तदिदमु
क्तमस्यैति। पिंडापितृयज्ञस्यापोनुक्रम्यते। चतुर्थ एव निरूप्यापि पितृयज्ञः स्वकाळत्वादानं गच्छात्। अमावा
स्यायां मपराहं पिंडापितृत्वे न चरतीत्यत्रानाश्रयार्थं तवाक्ये श्रुतः पिंडापितृयज्ञः कृत्वर्थः पुरुषार्थो वेति स
त्रायेकमवाच्यमावास्याशब्दसमन्विता हारातदंगत्वा यद्यपि काळस्यापि साधारणो यज्ञोऽस्ति तथापि फलककलनापरि
हाराय कर्मवाच्येव। अतः कृत्वर्थ इति प्राप्ते सिद्धांतः। काळकर्मसाधारण्ये मावास्याशब्दो मपराहं कृत्वर्थप्रमाणार्थः
कृत इह काळपर एव। न च साधारण्यं काळरूढत्वात्कर्मणि च तत्संबन्धेन काळश्राणिकत्वात् तस्मात्कर्मसमन्विता
हाराकावा द्विश्वजिन्यायेन स्वर्गकामनि योज्य कलनया स्वर्गफलः पिंडापितृयज्ञ इति। ननु शानविधि र्यदि ब्रह्म
भावफलः कर्म तर्हि भाव्येऽमृतत्वकामस्यैतत्कृतं तत्राह ब्रह्मभावश्चेति। अमृतत्वशब्देन ब्रह्मभावनिर्देशस्य
प्रमाणत्वनमाह अमृतत्ववेति। अत्र भाव्यकारेण ब्रह्मज्ञानविधेयमिति निर्देशः। तदाह ब्रह्म इति विश्वस्य स्यात् तेष्व
प्रमाणत्वा न विध्यं गाकारेण पूर्वपक्ष इति भ्रमः स्यात् तन्निवर्तयत्यत्र चेत्परादिना। दृश्येति दृश्य इति वाक्योपात्त
द्विधा तोरुपलब्धिवचनत्वेनोपासना न विधायकत्वादित्यर्थः। स्वाध्यायविधेयार्थवो धर्मे तत्त्वात्वेनैव
अवर्णने जन्मत्वा न स्पष्टापेक्षत्वादित्यर्थः। भावनप्राप्येयं जन्म वैशद्यं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथा। वाजिनवादिति।

यथाभिधान्ये विहितद्वयार्थे नानाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषंगिकतया जायते एवमदृष्टरूपा मृतत्वपि विहितान्
उपासनात् साक्षात् स्कारो नांतरीयकतया जायत इति तदुक्त्यादौ न न विधेयमित्यर्थः । ननु योऽस्येति । एकनिष्पत्तेः सर्व
समं स्यात् । तत्रैव प्रयुज्यमानेति सावेवं देव्यानिष्ठा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । तत्रैव संयः किमाभिज्ञेयं
ध्यायेन्न न प्रयुज्यमानेति वाजिनमपि इति । तत्रैकस्मात्तदध्यानयनात् यस्य सः सकारादां मिश्रा वाजिनयोर्निष्पत्तेः । सर्व
मामिध्यादिप्रयोजकस्यादिति प्राप्तोऽसौ तः संसर्गरसनिष्पत्तेः समिधावाप्रधानं स्यात् । अत्र हि दधिसंस्तृष्टं पय
एवमकृतं वैदेवा संवन्धि निर्दिश्यते सौ वैवं देवीति न पुनस्ततो निष्पन्नं किं वि तत्र न पतेद्वि कर्मकत्वाद्यप्रतिदेश
नीयते तत्प्रयोजनयनस्य संस्कारा यो संस्कारस्य बकर्मणः संस्कार्यमेव प्रयोजकम् । संस्तुते स्म बकर्मणः प्रयुज्यमाने
मिध्यात्वात्तस्मात्तस्त्रीत्वात् तस्त्री छिगमविरुद्धं । ननु यदि दधिसंस्तुतं पय एव रूप केदेप्यामिध्यामूत्वा दध्यानयनं प्रयु
जीत तर्हि वाजिनमपि दधिसंस्तुतं पय एवेति किं न प्रयुज्यमानेत्युच्यते । संसर्गरस निष्पत्तेः । दधिसंस्तृष्टस्य पयसो यो
रसस्तस्यामिध्यायाप्यपच्छंभा रूपभेदेपि तस्यामसि संस्तृष्टं पय इत्यनुमीयते । रूपभेदेपि तत्र पयसो रिव रस
केदेन केदोपच्छंभात् न वाजिने । तस्य कटु तिक्त रसत्वादिति । हेतु इयदिवरणेन पूर्वकृतेनोत्तरं प्रयुज्यमानं स्यात्
तत्त्वमाहार्थवतयेति । वेदांताय द्युपासां विदधाति विधिसंशोधनीमांसपैव प्राच्यात हीरिता आदिति विफळ
मिदं ब्रह्मजिज्ञासु न स्यात् । अप्यत्युच्यते नीचो जनिमृतिभयभावे धर्मी साध्यः मोक्षः स्वर्गपश्चाद्य

॥४४॥

मधुरकलैः कोपराधः कुतो न वेदांता यद्युपासनाविधि पशस्तर्हि विहितोपासनायाः प्रमाणादिकाच्छेति
ततया तत्त्वाध्ययनफलमाप्ति सातिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदांतानां इति तात्पर्यं अतो न कर्तव्यं
शेषत्वे न ब्रह्मोपदेशो युक्त इत्यतस्तथाप्यस्य दर्शयति पुण्या पुण्ये स्यादिनां भाव्ये यद्विषया जिज्ञासेति धर्मस्य
प्राचितं त्रेविचारितत्वं तिरुपास्तैरपि विहितं या धर्मत्वेन पुनरावेवा यत्वाप्य। अथ मेषीत्य धर्मोक्तिः पुण्यफ
लभोगावसान इवोपास्तैः फलसमाप्तावधर्मफलभोगोक्त्या मिति दर्शनाय। वेदनाच्छ्रुणोक्तिर्यागवदिति
तोपास्तैर्धर्मत्वात्। एवं शरीरवागीत्यादिविशेषणानि कर्मफलबहुपास्तिकलस्य शरीरोपभोग्यत्वादिप्रस
जयितुं संपत्त्यनेनास्माच्छ्रुतादमुं लोकमिति संपातः कर्म इष्टं श्रुतं। पूर्वस्मार्तं वाच्यादिद्वन्द्वानपि।
आत्यंतिकमिति देवदत्तस्यात्यन्तिकमशरीरत्वं वेदे दत्त शरीरप्रागभावात्मानकाच्छीनो देवदत्तशरीर
ध्वंसः स कोपराधे प्रत्यस्तमपोपलक्षितं स्वरूपमिति यावत्। विधेयोपास्ते विवादिनं प्रति तत्फलस्य प्र
दत्तस्यानेत्यत्वादि प्रसंजनमिष्टप्रसंग इत्याशंक्या ठ एतदुक्तमिति उपास्ते विधेः फलब्रह्मात्मत्वमुता वि
द्यानिवृत्तिर्विद्योदमोवेति विकल्पक्रमेण निशकरोति त्वया मेषीत्यादिना। उपासना पूर्वमपि चैतः सतृकार्यं त
त्प्रविध्यवकाश इत्यर्थः। ऐहिकस्य मर्दनं सुखं न विधिफलत्वमित्याशंक्या ठ दृष्टं वेति कारीर्यादिनियो
गा इह जन्मनि निमित्तसंस्पृहादिकलः विवादिनियोगफलसंस्पृहादिभुविभोग्यमपीह वा जन्मांतरे वा

॥४४॥

भावतितत्कार्यमिति तदपूर्वकर्तव्यत्वेनावबोद्धं नार्हतीत्यर्थः। अपूर्वत्वेन साक्षात्कारोपयोगितत्वात्पासनक्रियै
वदेतैर्धर्मविधीयतां नेत्याहुन च तत्कामरति। नेच वेद्यातवदुपास्तावप्यस्तनियमापूर्वनेत्याहुन वेदमभ्यासिनि
नेतुपरमापूर्ववतनियमापूर्वसाध्यमस्तब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः। विश्वजिन्यायेनेति विश्वजिउतामजोते
त्याद्यप्रतायिकारं विप्रकरणाच्छ्रुताधिकारं बोद्धा हुणं। निवेधे हि सामान्यतः प्रवृत्तक्रियायिकारीकल्पते
अंगविधिषु तु प्रकरणात् इति नास्ति त्योथेकारः। एवं सती संदेहः किं नियोज्योऽप्यादि यता नवेति। तत्र
केद्वारे द्वारे मित्याहौ क्रियया विना कारकानिधाना पर्यवसानाद्युक्तो ध्याहारः इह नुविषयेण कामस्य न्विता
निधानपर्यवसानादनध्याहारे प्राप्त उच्यते। उपासने ध्यापय वसानाद्वारा निधाना पर्यवसानं भवेत्यर्थः। इत्या
ध्यत्वेन कृति निरूप्या नरव्यापाररूपां कृतिः सायथा श्रमसाध्यं यत्नं निरूप्यैव सा श्रयनरनिरूप्या न देव
कृतेः कर्तापि कार्यस्य कृति दाशसंवाधित्वेन निरूपकरतितमंतर्भवैव नियोगधीः। न च सा बहुधोत्मनः का
येण संवध्यतश्चेन संवध्यते। स्वसंवाधे कार्यबोद्धा वनियो अइति। सोऽप्याहार्य इति स्थिते विता। किं सर्वेषामध्या
हार उतैकस्येति। तत्राविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्त उच्यते। एकेनाकांक्षाशान्तेरैकस्येति। एवं स्थिते विवारः। किं स्य क
स्याविनिमोऽप्यसाध्याहार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादानिमम इति प्राप्त उच्यते। स्वर्गः स्यात्सर्वान्यत्पुवि
विश्वत्वात्। स्वर्गकाम एवाध्याहार्यः विशेषा हि गम्यते। पुरुषाणां सुखापिच्छावित्वात् इह निवृत्तेरपि तत्रैवा

॥४॥

तर्ज्ज्वात् दःश्वनिद्विस्तनसुरवाविनाभूता। सुषुप्तेन ह्या मापितस्यां सु श्वजन्मादशनात्। अनवाच्छिन्न
 स्पसुरव स्पस्यगत्वा तस्य च सर्वसुश्व विवोषा-प्रत्य विशिष्टत्वात् विशेष च मानाभावात्सुगएव नियोज्यवि
 शेषणस्यादिति। कृत्वा वि तेयं यः सत्रापगुर ते सविश्व जिता यजेते तिसत्र प्रवृत्तस्या गुरुणा परमे निमित्ते प्रा
 मश्वित्र तपा विद्धि तु त्वे न सायिकार त्वादिति। पत्किळेति। आभावि कनित्य नैतन्यात्मकं स्पज्ज्वात्मा त्वसाथ्य
 त्वं व्याटु तमित्यर्थः। भाष्ये कटस्थ नित्यमिति विशेषणं न परिणामि क्व वच्छेदो यमि द्वांते तानि त्वत्वा समतेऽजतो
 वेपथ्यमित्या वां क्वा ठ परे हीति परभांति व्यवच्छेद्येत्यर्थः। रदं नुपार मान्ये कमिति भाष्ये कटस्थ नित्य त्वे पारमा
 थ्यिकत्वं हेतु कृतं तत्तदाद्य एतयदियत्पार मान्ये कृतं विवृत्तमिति व्याप्तिः। तत्र पूर्व नूप स्य सर्वमना स्यनेन
 नूपां तशस्य तो जातस्य प्राक्तन नूप त्वं व्याहृतं मतोऽनित्यत्वमित्युक्ते शं कते एकदेशेति। एक देशे न नूपति स
 धर्मिणः स काशादि न्ना इति पक्षे न धर्मिणाः परिणामः कित्वे क देशस्य स चानित्य इति न परिणामि नित्य सिद्धि र्दि
 त्या हति नश्चेदिति। न इय तश्चैक देशस्य धर्म्य भेदे स वत्तना वस्त्वपगमान्न नित्यत्वमित्या हा भेद इति पक्षे द्वयो
 क्त दोषपारे हाश येकमेव कार्य कारणत्वं वस्तु तस्य च कार्य कारण परिणामि त्वं तानि च कार्याणि नि नानि कारणा
 कारेण च नित्यत्वं तद्वा नि नमिति शं कते किन्ना किन्नेति मत्प्रमाण विपर्ययेण विशेषे नवर्तते तत्र विरुद्धमिति संप्रत्य
 यदत्यनुषंगः। एकस्य कार्य कारण रूपेण द्वात्मकत्वे प्रमाणमाहु कुं उच्छमिति। द्विरवभासेति। हे म हे मति वाकुं

॥४॥

उच्छमिति। द्विरवभासेति। हेवेत्यर्थः। अपर्यायाने कत्रा च वाच्यत्वेन हेम कुं उच्छये भेदः। सामानाधिकरण्याच्च भेद इत्युक्ते
 हेम त्वस्य कुं उच्छमं व्याप्ति त्वाद्वा कुं उच्छाकार संस्थानस्य कनकत्वस्य चैकद्वय व्याप्ति त्वेन वा सामानाधिकरण्या
 ना भेदादित्या शं का व्यभिचारयति आधारेति दृष्टांते सिद्धौ भेदा भेदौ दृष्टांति के ये जयति तथा चेति। उच्छेकार्यस्य कुं उ
 च्छेदे कारणात्मकत्वात्परम कारणस्य च सतः सर्वत्र हेम वद नुमा त्स नृद्यट इत्यपि सामानाधिकरण्याच्च जगतः का
 र्यस्य सता कारण रूपेण भेदो व्याहृत कार्य रूपेण च भेद इत्यर्थः भेद इति किं नूपदिव द्वाव नूपो धर्म उ ते क्वा भावो
 नाद्यः रेकां तिका भेदा निवेद्या त्वा द्वितीयमा शं क्वा ठ किमयं कार्येति। तत्वेनेति कट कत्व वृद्धमानु कत्व रूपेण तपो रित्त
 भेद प्रसंग इत्यर्थः। कार्यस्य कारण भेदे सर्वे कार्याणामेक कार्यत्वे प्रसंगः एक कार्यस्य सर्व कार्या निन्वे न कारणे
 ना भेदादित्या हापि वेति। एकमेक कार्यात्मत्वा दितर कार्याणां तस्य च कारणादभेदा देदासि द्वावे कार्त्तिको दत्तत्वात्स
 हा तथा च। हाट कत्वमेवेति। कट कस्याटि हे रूपेस्त हाट कत्वं कट कत्वं वा तत्र हाट क रूपेणा स्य कुं उच्छादि विर भेद इ
 द एव न कट क रूपेण व्याहृतत्वा तस्य इति प्रसूत मरा कि संधिः स्व प्राप्ति यया शं कते अयेति। सिद्धांती नु कट क हाट
 क पोर भेदा हाट कस्य कुं उच्छादि स नु वृत्तेर भेद कट कस्यापि तैर भेद स्यादिति पूर्वोक्ति मेव परित हाट स्मारयति
 पादि हाट कादिति। कट कस्य कुं उच्छादि स नु वृत्त्य नभ्युपगमे तस्य नु वृत्त हाट काद भेदा भावः स्यादिति प्रतिजा
 नीतेना नुवर्तते चेदिति। अनुवृत्ताद्याह तस्य भेदे व्याप्ति माहु ये हीति। उपनयमाहु नानुवर्तते तदिति अर्थः। हेतु सि

हिं द्रिष्टुं व्यानिगमयति तस्मादिति कुं उवादिषु हे मानुवत्सायदित० द्भेदात् कुं उवादीनामनुममः तदा सतानुवत्सा
 तदानीन्वत्तु नामितरेतराभेदापत्तेर्व्यवहारपारिषूवरत्वात् सतेति। इति विभागेन स्पष्टमित्यस्य प्रत्येकं संबन्धः। इह
 श्रीरे इदं दधि नेदं तैलमिति संसर्गं तदभावव्यवस्थान स्यात्। इदं पटादिकमस्य कुं उवादिषु नेदं कुं उवादिषु
 कुं उवादिषु तदस्य संसर्गो न स्यात्। इदानीं वसंत काष्ठे इदं को किं अस्तस्य इदं मं बुद्ध्यानेनेति व्यवस्थान
 स्यात्। इदं कं भाद्ये वं कं वृषी वादिप्रकारमिदं पटादि नैव मिति प्रकारासंकेतस्य इत्यर्थः। उक्तं अत्र व्यवस्थासु
 हेतुमाह कं स्पष्टिदिति कुं तस्मिदिदं पिदृष्टं। इतश्च कार्यस्य कारणेन न वास्तवमैक्यमित्याह पितेति निश्चितकम
 कादभेदात् कुं उवादिषु संशय इत्युक्ते संशयसंभवं भेदप्रयुक्त्या वांकेतेत्येति। सिद्धांत्यविनिगममाह न निश्चितेति निश्चि
 येन कदाही न निश्चिते भेदभेदः कारणं तदभावोद्देश्यतां भेदप्रयुक्त्या वांकेतेत्येति। सिद्धांत्यविनिगममाह न निश्चितेति निश्चि
 संसर्गादयो द्यते द्यतसंमिगीत इव तत्प्रागभावस्ततः कं न कनिश्चये कटकादिनिश्चयाद्विनिगम एव न किंतु वैसी
 त्पनिश्चय इत्याह प्रत्युतेति। तेषां कुं उवादीनां जिज्ञासा सादृष्यं यज्ञानानि चेत्यर्थः वस्तुतः कार्यकारणयोरभे
 दाभावं सप्रमाणकमुपसंहरति तेनेति यदि हेमकुं उवादीनां भेदां भेदोतहि सामानाधिकरण्यं न स्यात् न स्यात्
 तभेदतद्वद्वि कुं उवादि कयोरद्विना न्नाथत्वं ताभेदे हेमहेमेत्यनुपलब्धादिनिपूर्ववाद्युक्तमनुवदतिकथं त
 हीति। यदि हेमसंकाशात् कुं उवादीनां भेदाभेदोतहि तेवामनुवत्तु हेमः संकाशादभेदादि तरेतरावत्

॥४८॥

॥४८॥

निर्वाच्यान्संसाहेचैमिनिणी ते संशय इति प्रति तर्केणामिथो विरोधादभेदेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्कटू
 वपयत्येति अत्यन्ता भेदे मानाभेदादि हेमादेरनुवृत्तिमावृत्ति व्यवस्थाभाव इति हि हेमिज्ञाने कुं उवा
 दि जिज्ञासा भेदाभेदमते ते किं न स्यातामित्याशंक्य पूर्वोक्तमविनिगमत् मुत्सर्गापवादं वस्मरयति। अनेका
 तिकेचेति एवं सहे नैकांत वादिनिश्चयमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति। विशेषादन्यतरवाथे
 व्यभेदो वाध्य इति सौमत्तमतमाशंक्या ताभेदोपादेनेति। भेदः किं धर्मप्रतियोगिनो व्यासज्यवर्तत उत
 प्रतियोगिनमपेक्ष्य धर्मिण्येव। आद्ये धर्मि प्रतियोगिनोः प्रत्येकवर्त्येकत्वापेक्षेमुक्तादितीये धर्म्येक्या
 पेक्षेत्वाह एकाभावेति। ततः स्वसत्तायामभेदापेक्षत्वाद्देहस्य स एवाभेदेऽप्यस्त इत्यर्थः। प्रतीतिर्वा हे
 स्येवाभेदापेक्षेत्वाह नायमिति। मृत्तिकेति श्रुति कारणं प्रवसत्यमित्याह तत्। संता भेदमेतरेति अनसंख्यं वा
 माकारभेदात् हेमनित्यतत्सत्त्वादीनि श्रुत्या न्येवभाष्येनूदिता नीतिना सिद्धानि। कार्यविच्छेदणानयिगत
 विषयच्छात्वात् सप्रमते शास्त्रमृथक सिद्धि रतस्तु हेमिति भाष्ये उक्तं प्रायि मोक्षस्य नित्यत्वा नियोगायोग
 उक्त इदानीं तत्साधनत्वात् न स्यात् कव्यं दृष्टार्थत्वाच्च संशयत इत्याह तदेव प्रित्यादिना। उपपाद्यस्य निवा
 रिका इत्याहेतेन संबन्धः। एवं कव्यं भावेन नियोगाभावमुक्ता फ। छिन्नान् स्वभावेनाप्युच्यत इत्याह विद्या
 द्ययेति। स्वतन्त्रेति विहितक्रियापेक्षेति। न्यायसूत्रे दोषाशगादिः प्रवृत्तिः कर्मआरोपत्वसाम्येप्यथासा त्स

विद्वान्निगमयति तस्मादिति कुं उच्छादिषु हेमानुवृत्त्यापदितं दक्षेदात् कुं उच्छादीनामनुगमः तदासत्तानुवृत्त्या
 तद्विन्नवस्तुनामितरेतराक्षेदापत्तेर्विद्वान्निगमयति तस्मादिति विभागेन स्यादिति सप्रत्येकसंबन्धः इह
 क्षीरे इदं दधि नेदं तैलमिति संसर्गं तदभावस्य वस्थानस्य तत् इदं पटादिकमप्यनु कुं उच्छादिषु नेदं कुं उच्छादिना
 कुं उच्छादिना तदसंकरो न स्यात् इदानीं वसंत काष्ठे इदं को किं चरतमस्ति इदं मं बुद्ध्यानेनेति व्यवस्थान
 स्यात् इदं कं भाये वं कं वृत्ती वादिप्रकारमिदं पटादि नैव भित्तिप्रकाशसंकरो न स्यादिति संप्रति उक्तं अत्र व्यवस्था सु
 हेतुमाह केस्य विद्वान् कुं तच्छिदि तपिद्वयं इतश्च कार्यस्य कारणेन न वा स्ववैयर्थ्यात् अत्रापि विनिश्चितकम
 कादक्षेदात् कुं उच्छादिषु संशय इत्येकं संशयसंभवं क्षेदप्रयुक्त्यात्रां कतेयेति सिद्धांत्यविनिगममाह नन्विदं हेतुमिर्ण
 येन कदाचीनानिर्णयेतदक्षेदः कारणं तदभावात् क्षेदप्रयुक्त्यात्रां कतेयेति सिद्धांत्यविनिगममाह नन्विदं हेतुमिर्ण
 संशय इदं दधि नेदं तैलमिति संसर्गं तदभावस्य वस्थानस्य तत् इदं पटादिकमप्यनु कुं उच्छादिषु नेदं कुं उच्छादिना
 कुं उच्छादिना तदसंकरो न स्यात् इदानीं वसंत काष्ठे इदं को किं चरतमस्ति इदं मं बुद्ध्यानेनेति व्यवस्थान
 स्यात् इदं कं भाये वं कं वृत्ती वादिप्रकारमिदं पटादि नैव भित्तिप्रकाशसंकरो न स्यादिति संप्रति उक्तं अत्र व्यवस्था सु
 हेतुमाह केस्य विद्वान् कुं तच्छिदि तपिद्वयं इतश्च कार्यस्य कारणेन न वा स्ववैयर्थ्यात् अत्रापि विनिश्चितकम
 कादक्षेदात् कुं उच्छादिषु संशय इत्येकं संशयसंभवं क्षेदप्रयुक्त्यात्रां कतेयेति सिद्धांत्यविनिगममाह नन्विदं हेतुमिर्ण
 येन कदाचीनानिर्णयेतदक्षेदः कारणं तदभावात् क्षेदप्रयुक्त्यात्रां कतेयेति सिद्धांत्यविनिगममाह नन्विदं हेतुमिर्ण

॥४५॥

॥४५॥

निर्वाणस्य न स्यात् हेतुमिर्णयेत संशय इति प्रति तर्कणमिहो विरोधादयमेव सामानाधिकरण्यमुपपत्तिवर्कं दू
 वयस्येति अत्यन्ताक्षेदमात्राप्रमाणमिदं हेतुमाह ननु वृत्तिमाहृति व्यवस्थाभावश्चार्थेति सुहेतुमिस्ताने कुं उच्छा
 दि जिज्ञासा क्षेदाक्षेदं मते ते किं न स्यातामित्याशंक्य पूर्वोक्तमविनिगमत् प्रत्यगापवादं वस्मरयति अनेका
 तिकेचेति एवमुक्ते नैकांतवादिनिश्चयमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति विशेषादन्यतरवाथे
 यक्षेदोवाध्य इति सौमत्तमतमाशंक्यात् क्षेदोपादेनेति क्षेदः किं धर्मप्रतिपोगिनो व्यासस्य वर्तततत्र
 प्रतिपोगिनमपेक्ष्य धर्मिण्येव आद्ये धर्मि प्रतिपोगिनोः प्रत्येकवत्येकत्वापेक्षेयुक्तादितीये धर्मैक्या
 पेक्षेत्माह एकाभावे चेति ततः स्वसत्तायामक्षेदापेक्षत्वाद्देहस्य स एवाक्षेदेऽप्यस्त इत्यर्थः प्रतीतिवर्तिक्षेद
 स्येवाक्षेदापेक्षेत्माह नापमिति मृत्तिकेति श्रुति कारणं प्रवसत्यमित्याह तत् तत् क्षेदमेव विज्ञानं सत्त्वं
 प्राकारक्षेदाह त्वमित्यत आत्मा दीनिश्रुत्युक्तान्येव भाष्येनूदिता नीतिना सैद्धान्ति कार्यविच्छेदणानयिगत
 विषयव्याप्तात् तस्मात्तेशास्त्रपृथक् सिद्धि रेतश्च द्रष्टेति भाष्ये उक्ता प्राप्ति मोक्षस्य नित्यत्वान्नि योगायोग
 उक्त इदानीं तत्साधनत्वात् न स्यात् कव्यदृष्ट्यार्थत्वाच्च स उच्यते इत्याह तदेवमित्यादिना उपपाद्य त्वस्य निवा
 दिका इत्याह तेन न संबन्धः एवमुक्तं स्वभावेन नियोगाभावात्मुक्ता फलं विज्ञानस्वभावेनाप्युच्यते इत्याह विद्या
 द्ययेति स्वतन्त्रातिविहितक्रिया नूतनेत्यर्थः न्यायसूत्रे दोषाशगादिः प्रवृत्तिः कर्मजाराप त्वमाप्यप्यासा त्वं

॥४५॥

॥४८॥

भाष्यं दुर्धर्मास्यभातु यो भवतीत्यनारम्भाधीने संशयः किं शोभनवर्णं हिरण्यं धातुं कृत्वा गमुतपुरुष
 धर्म इति तत्र फलकव्यनाभ्यासात् कृतुनिवेशः। दुर्धर्मा इत्यादि त्वेवं कामराद्विरहात् न फलपरः। न
 वसत्रवद्विपरिणामः। कृतुत्वेनाते संभवात्तथा न वैदिककर्मत्वसाम्यादाभिहोत्रादिव्रकरणनिवेश इति
 प्राज्ञा। अइयत्वात् इयदेवतासंबंधे राट्ट्यात् न स्यत्वं कर्म किं पुनः कृतुशेष इति सूत्रार्थः। सिद्धांतस्तु
 अप्रकरणे तु तद्वर्णस्ततो विशेषात्। तद्वर्णः पुरुषधर्म एव जातीयकश्च यतोऽप्रकरणे यमात्मातः प्रकणा
 तूधर्माद्विशेष्यते। न वा हवनीये जुहोतीति होमानुवादेनाहवनीयविधानकत्वनुवादेनधारणं विधि-
 तमेव साक्षाद्वाक्येन कृतुसंबंधिभवेत्तात्पर्यमन्विता इति संयथा। अथ द्वावाक्यात्पुनर्मपीतावेत्क
 तुमुपनिषते तु। सुवर्णधारणस्य व्योकेऽपि विविद्यमानत्वेन कृतुव्योक्तिचाराभावात्तस्मात् विनि-
 योगभंगेन हिरण्यसाधनकारणवाक्यश्लेषगतं फलवायविधीयत इति पुरुषधर्म इति। एवमिहोथा
 कृतसाधनकदृशनेनामृतत्वभाष्योदितिविधानात्साधनकर्म नैवेति। अपूर्वविषयो जन्यमस्येत्य
 पूर्वविषयन केवलमिहोतीति सविशेष एवानुचितेयः प्रतीयते अपि तु सर्ववाक्याभेदितथा
 सातिव्रह्मण्यननिधेयमेव वेदां ततात्पर्यमप्यामिमाह वसन्त्यनापीति। सामान्येति हि वाक्येन बोधय
 नकर्तव्यतां सोपि साधारण इति न विवक्षिता गवानप्यनं वाकिं वाक्यप्रकरणादिवादान त्वथातिस्ति

॥४८॥

हिरिति। अहुरविप्रकर्षणेति साक्षादनुक्तिथानादिति विप्रकर्षात्तवाहुरो वस्तुगतधर्मपरा मर्वाद्ग्रा
 वस्तुविशेषलस्य लक्षणमाप्रतिपादनादिति। प्रत्यगात्मत्वेनाधीषयत्वात्प्रतिपादयदिति भाष्ये व्याख्या
 णो वेदां तानामहुरविप्रकर्षणवस्तु बोधकत्वमुपपादयति त्वपदाभोहीति। वाप्रोतीति पत्रदविद्यावि
 काशितमित्यर्थः। तेन तत्र सतीत्यर्थः। अविषयीभूतो हासीनतय दार्थस्य प्रत्यगात्मन्यवतत्वमसीति
 सामानाधिकरण्येनास्मसंसारिणः प्रमातृत्वाभावात्तन्निवृत्तौ प्रमिह्याप्रमेयं व्याप्नोतीत्येवंभावस्य नि
 निवृत्तौ त्रयः प्रकारानिवर्तत इत्यर्थः। विगच्छतेति। विगच्छितापरा ह्येनद्विर्वर्तनं यस्य स विगच्छितपरा
 गृह्णित्वा दृशः प्रत्यक्षमापन्नो धो यस्य तद्विगच्छितपरा गृह्यर्थेन स्पष्टाभावस्तत्वे एतदेतदस्ते स दस्यतदा
 काव्येन वतिकदेत्यत आह त्वमिति हीति। तदा तस्य हेन। एकाधर्म्येव व्याख्या विशुद्धेति। अंतरश्चोकोम
 श्ये श्लोकः परमेश इति साध्यश्चेन्मोक्षोभ्युपगम्येतानित्य एवस्मादिति भाष्येणापादे तैवानित्यतानुद्यते
 नित्योपमोक्षे विद्याविद्ये संस्कारः कर्मसंध्य इति पक्षप्रतिपक्षेण नित्यत्वं स्थापयितुमित्यर्थः। उपवेद्यवेळा
 याम्भवेति कृतः न तदेतुराते व ह्येति। समुच्छ्रुतं तत्त्वकायस्य तस्य भावस्तथाप्येतेन दीव्यमनित्यव
 हरतां तेषां तैक्यं। अशुद्धिर्ब्रह्मसंत्युपतानती। अथमस्तु निन्नात्तिन विदकव्यनाभ्यां निरस्तीय। वरमनिरस्यति।

नहि। अनाद्यविद्यामळेति। किं तु वास्तव्यविद्यामतेति ननु नित्यशुद्धत्वादात्मनि न हेयसंभव इत्युक्तं कथं
 शंको तत्राह तदुक्तमिति। यत्प्रमाणं नाविद्या किं तु जीवे सा चानिर्वाच्येत्कर्म मय्या सभाष्ये तथा विधातु ज्ञान
 निरस्येत्कर्मसि विफळेत्यर्थः। निवृत्त्यप्यारब्धत्वात् न सिद्धेति। एतच्च त्वर्थः संयोगविभागादयथा त्वर्थः
 एव चेति मतमाश्रितम्। अन्याश्रयाद्विति। यद्यपि स्पष्टं दूषणभावना चैवाश्रिता दूषणस्योपकरोति तथापि
 संयोगविभागादयथा त्वर्थः द्वारातो च नात्मनीत्यर्थः। संयोगविभागवतिरिक्तत्वात् त्वर्थः शेषे समानेधा
 त्वर्थस्य संयोगविभाग द्वारातिशयजनकत्वात्। न चात्मनिक्रियाजन्यातिशयः संभवति तदा ननु हेन
 वाथ्ये रन्निष्कृतं वाधनं पशमृशति अत्र व्यवहितं। अनेन त्वमात्मनः प्रत्ययेतेत्युक्तं त्वेति त्वत्वं व्यवहितं मिति ॥४६॥
 तिननु देहादावहविभ्रमवत एव संस्कार्यत्वमिति कथं स्यत एव किं न स्यादत आहानाद्यनिर्वाच्येति। ननु
 नाविद्यामात्रोपादेते सुषुप्तवद्व्यवहारसिद्धिरत आह स्याद्वेति। स्यात्संस्काराणि च तानि यथाक्रमं शरीरे दि
 याणि अग्निं राहान् प्राणादयः। संहतत्वं भाष्ये ननु स्यात्त्वेन तत्संयोगित्वं किं तु तत्र प्रविष्टत्वमित्याहुतत्वात्
 त्वात् प्रवेशोपि न भेदेन प्रतिभासा मानत्वेन किं त्वेकत्वात्। आसेनेत्याहुतत्वं देवेति अगरागच्छं दनादिः। किं छित
 माह तेनेति। देहादावैक्येनाप्यस्त आत्मनिक्रिया रोप्यते तत्तत्संस्काराणां अतो नान्यथाश्रितक्रियाफलाभा
 वमन्यस्येति नव्यानिवार इत्यर्थः। आशेषिते संस्कारान्न फलभाक्कमिति शंका म ह प्रत्ययस्य रूप्याद्यर्थस

वेच्छाण्येन फलं हरति सा मवहारिकेति। प्रत्यवण इति। धातुमानि प्रेत्याहाविशच्छितमिति भक्तिक्रियानुप्रवेशस्य
 द्वाशतरं मोक्षमवति निशंकायां भाष्ये तदुक्तं प्रतिज्ञैव भागतेन हेतुरित्याशंक्याह एतदुक्तमिति। न च वैदिक्रिया
 विषयत्वेनेति भाष्ये तानाविषयत्वस्योक्तत्वात्। ननु शंको तरेत्यर्थः इत्याशंक्यपरिहारांतरा निप्रामतामर्थापमर्थ इ
 त्यादिना। यद्वादि पूर्वपक्षे ज्ञानस्य भावार्थत्वादि धेयत्वमिति तत्र क्रियात्वमभ्युपेत्य विधेयत्वं निश्चितं यत्तत्सा रा
 ह सत्यमिति। वस्तुतो विदिक्रियाकर्मभावा नुपपत्तिरित्यर्थः। ओपाधिकं तु कर्मत्वमनिष्टं नियोगवादिनां। यद्वा तु
 ज्ञानं क्रियैव न इत्येव वतीत्येव परतया भाष्यं आख्यायते तदा यवतीति वद्वानातीति पूर्वापरिभावप्राप्तेर्द्विः। वि
 कित्वा स्यादिति वेच्छाण्यंतरा मिति ज्ञेयवेच्छाण्यं प्रागुक्तमिदानीं ज्ञानस्याविधेयत्वं वेच्छाण्यमुच्यते इति।
 यत्र विषये स पावस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रियेति यत्र चोद्यत्वात्। हा शैरेण यो ज्ञापितुं यत्रोद्यत्वात्। यत्र वि
 सम इति ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षा मुक्ता पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपादयति नाहुतस्य शक्तिः। वषट्कारिण्यन्तो ता विधर्म्यानु
 धानात्प्राकृमाणं वशात् ध्यानं नासीत्यति ततः पुरुषेच्छा वशवतीति। शाह ज्ञानाभासो वस्तुस्यैव साक्षात्कारप
 र्यंतं तावत्पुरुषेच्छाधीन इत्याशंक्याह न चेति। उपासनायाः साक्षात्कारेणु भवपर्वतता शोकोक्ता साक्षात्कारस्य वि
 विद्यामनयने प्राप्तत्वादित्यर्थः। क्रियायाः क्वचिदुक्तत्वरूप विशेषित्वं प्रमाणं ज्ञानादेच्छाण्यमाहु क्वचिदुक्त

स्वतन्त्रविशेषिनीति। वस्तुनत्रत्वमपाकरोति नीजनेन तानेमेव तन्नाक्रियेति भाष्ये क्रियाशब्देन क्रियागतमव
 स्तुतं न च अथित्वा प्रतिषिध्यत इति व्याख्यात। अतएव भाष्यकारो ब्रह्मज्ञानं न बोधनातं प्रमितिद्वयं तिके
 नोदनात् तत्प्रत्यक्षप्रतिषेधं तिनवतीति न क्रियेति। अतः क्रियात्वमभ्युपेत्य ज्ञानस्य विधेयत्वं न मृष्य इति गम्यते। साप्रदा
 धिकं गुरुमुखवाच्यमपनादिविधिः कार्यविषय येषां ते विधि विषयाः। यस्मै च शक्तः सकर्तृभिः कर्तृसिद्धयैः यैः कृत
 तः स्यामीति धिक्कृतः सानियोगं स्वकीयव्यावृत्तमानो नियोज्यः स च तत्रैव वापि तिरूपे विषये सातिभवति तस्मिन्
 सातिनभवतीत्यर्थः। उक्तं विषयत्वस्य श्रवणादावभावमाह न वेवमिति। श्रवणं हि ब्रह्मात्मनित्तु ज्ञमसि वाक्यस्य
 तच्छब्दश्रुत्यादिपर्यालोचनया तात्पर्यावगमः। अस्य च विषयविशेषावाच्छिन्नप्रत्ययस्यानवगमे तत्कर्तृत्वत्व
 योथोयोगान्न अवगमे च श्रवणस्यैव ज्ञातत्वात्पुनः कर्तृमर्तुमन्यथा वा कर्तृमशक्यत्वादेव मनस्यपि विषयवि
 शेषनिपतयुक्त्यालोचनस्यावगतस्य न कर्तृशक्यत्वादि। उपासने स्यापि यथा श्रवणमनन प्रत्यक्षं
 त्रेहमस्मै हि विवाशब्देन वक्ष्यमाणं वा द्विधं। सैतायं स्या ज्ञातस्य न पुनः कर्तव्यत्वं दर्शनस्य त्वं शब्दस्य
 दमिति। अन्यतः प्राप्तौ इति। दर्शनार्थं कर्तृमत्वेनाह्वयतिरेकावगतां श्रवणादीननुवदति वचसि तदे
 तप्राप्त्यर्थं श्रवणमतेषु विमुक्त्याद्यानात्मविनायामरुचि कुर्वति प्रकृत्यतिशयं ज्ञानयतित्यर्थः। प्रकृतमिदं
 न सिद्धे वस्तुनि वैराग्यामाप्यमिथ्यार्थसिद्धे वस्तुनि गतिग्रहणं ह्यपि तुमित्यर्थः। उपनिषदा

सिद्धबोधकत्वे जाह्नवे मुरुषस्योपनिषद्गम्य। त्वसिद्धवत्कारोभावेन उपपन्न इत्याशंक्यतदुपयोगिन्यायः सा
 न्यातुद्योतित इत्याह इदमत्रेति परं नरवर्तिशब्दार्थबोधच्छिन्नस्य प्रवृत्तेः सिद्धवस्तुन्यसंभवान्न व्युत्पत्तिरिति
 तत्त्वज्ञानमपतित्वेनैतित्वात्कार्यबोध इति। यदुक्तं मर्थवत्तुपेक्षेति तास्मिन्नुपपन्नमादि बोधेपितुषादिप्रयो
 जनकाभावात् शब्दानां कार्यपरत्वं नैव दृष्टीयात्। अर्थवत्तैवमिति। आश्वं उच्छादीनां वृक्षवांश्च समूहः धेतानि
 शोधितानि कळधोतमपानिसौवर्णानि शिखरातलानि पश्यन्तथा प्रमदावानानि प्रमदाभिः सह नृपणा
 क्रिडावना नैषु विहारिणः संवरणशीलानां मणिमयशकुंतानां रत्नमयपद्मिणानि नदः। अभरणानि कदा
 प्रतिपन्नं जनकस्यपितुरा नंदनिबंधं पुत्रजन्मयेन सतथोक्तः। सिद्धं रंजितपुत्रपदांकेतः पटः पटवासः सर
 वेण मनमुपराशेच्छायां प्रसिद्धः। प्रहोत्यळपद्मं। अर्थवत्तैवमिति शब्दोक्तमागं व्यावर्धेन वेति। अनेन
 सिद्धस्याप्रतिषेधादयिषितत्वेन युक्तं। शास्त्रत्वं हि तद्व्याख्यानादेमेतद्व्यावर्धेन वेति। अतएव निवृत्त्याश्रयणं
 हि शास्त्रे पुरुषार्थं यत्तु वेदाता अतरेणाप्यासां सानादेवानयंतीति भवति तदंशास्त्राणीत्यर्थः। तस्मिन्मि
 मितं शब्दं प्रमोतैरर्थैर्न सिद्धे व्युत्पत्त्यर्थे। इति परामृशता वक्ष्यमाणं हेतोरसिद्धिरुद्धता। ज्ञानेति शोभादिवाक्ये वाचं
 परिहरति विवादेति। वस्तुनत्रत्वमपाकरोति नीजनेन तानेमेव तन्नाक्रियेति भाष्ये क्रियाशब्देन क्रियागतमव

॥५१॥

सिद्धसाधनान् प्रमितिजनकत्वस्य साधने हेतोसाध्यसमाताया नान् । पत्रतडाद्या वपि प्रस्तुत भूता र्थपरा मृ
 शते उपोपसर्गः सामीप्या र्थमाहानीत्येव निश्चयार्थः । सदेरन्यमाह सवास्तवमिति । वस्त्वक्रिया र शेष
 वेदां तद्विषयं दर्शयितुं भाष्यविकीर्णानि प्रयुक्तानि नाना व्यावष्टे ५ प्रत्ययेत्यादिना भाष्ये ३ संसारीति
 त्वपदश्च द्योदयानिर्देशाच्च । ब्रह्मेति तस्य ब्रह्मत्वमुक्तं । क्रियाशब्दे तत्त्वमसंसारित्वं । अवहितमप्यनन्य शेषत्व
 मुत्पत्त्याद्येव वेदे तु त्वेन संबन्धमस्यानस्येति ३ तस्येति उत्पत्त्यादेरित्यस्य साध्यां सत्त्वोद्विष्टा ५ विनिमु
 क्तानि बहे । मेन रक्षाशेषमुपयो र्थं तेन संस्कारं यदिति विनियोगभंगेन ६ होमप्राधान्यमिति । अनन्य शेष
 त्वेव प्रकरणस्य त्वं हेतुत्वेन योजयति कस्मादिति । एवं सिद्धार्थं व्यस्यति । समर्थनेनोपनिषदां ब्रह्मात्
 मेक्ये प्रमाणमुक्तं । इदानीं न वत्त्वमप्यत्र सिद्धे पुत्रजेमाहो संगती प्रहो न ब्रह्मण्यविषयत्वादतो न तत्रोपनिष
 षदां प्रमाणमिति त्यागं कृतं तस्य हि तारत्वेन भाष्यं भवता र्थमिति स्यादेतदिति सादेना । स्वयं प्रकाशत्वेन स्फु
 रत्मा स्यादिसमाशोपित दृश्यति वेधेन व्यक्षणाया द्रां क्यशास्त्रेणानिरूपणमिति भाष्यानि प्राप्तमाह पश्यपी
 र्थादेना । अनुप्राणां मातृशमिने तत्रा विधस्तन्निषेधान् कथमात्मान्युपाधिनिषेधद्वारा व्यक्षणात् आठन
 हि प्रकाशं इति । भासमाने भासमानं निषेध्यमित्येतावत् ननु मानेन भासमान इति वैयर्थ्यादिदृश्यतो भासात्मनि
 तत्सादिकं उपाधिः शक्यनिषेधरति । तद्वच्छेदकोपिन न भासत इत्यन्यः । न के वच्छे निषेधमुखेने का

शापनी

विषयानिरूपणमपि त्वात्मादिपदैरपि व्याख्यायानिधानमु श्वेन पारिच्छेदाभावोपपत्त्या ही तस्वप्रमजात्मा व्य
 क्षणीयः सूक्ष्मात्मपदमुक्तान्नेति नेतीति वाक्यं दात्मेति निरूप्यते ब्रह्मपदमुक्ता व्यापमात्मा ब्रह्मेत्यादे ब्रह्मेति नि
 रूप्यते ३ माह उतेनेति । तिरिदमर्थे यज्जात्मा रदं नर इदं नेति च तुर्थे र्था स्यात् । स एव पंचमाध्याये धीरूप्या
 तदस्यार्थः । न के वच्छमाधेयानत्वेन प्रपंचसताप्रहत्वा दात्मससताऽपि तु तनु स्फुरणप्रहत्वा चैत्याह पियेति । संस्का
 र्यत्वनिरसप्रस्तवे साक्षीचेते तिमं शोदा हरणेन प्रयुक्तत्वादिति भाष्यार्थः । न ह्यहं प्रत्ययविषयेत्यादि धाष्यमा
 त्मनो नाधिगतत्वेनोपनिषद् त्वोपपादना र्थं तद्वतारमत्तेतदेवेति । भाष्ये तत्साक्षीति विवेचिकां न धिगेन त्व
 नुक्ता । सर्व भूतस्थत्वेन वो हू सम्मानाधिगतिः । विनश्यत्सु सर्वभूतेषु स्थितो न विनश्यतीत्यर्थः । सावपवअत्मे
 तिविक्सनसप्रमानाधिगतिः स्मृतत्वेन जीवोत्पत्तिवादि पंचरात्र ज्ञानाधिगतिः कूटस्थ निमृत्वेन काणादि
 तूका र्थं नाधिगतिरेकः सर्वस्यात्मेति वर्णितः । अन्य तो नाधिगतिमुक्ता वाधाभाव उक्तेरिति । आधिगतेति वा
 धोना नाधिगत इत्यर्थः । अथ वा सर्वस्यात्मत्वेन प्रत्याख्यातुं न शक्यः । औपनिषद् संपुर्णस्या नन्य शेष
 त्वादिति स्यात्तद्योसा तुपनिषत्त्वे स्यादे न विवृतं पुनरुचिं हित विशेषणस्य आत्मने हं सत्यमविरोधमा
 दां कृतसिद्ध्यात्वेनोपनिषदत्वं विवृतं । अनन्य शेषत्वादेव वरणा यविधि शेषत्ववेति भाष्यं तदुक्तं गेण व्यावष्टे
 तत्कथरति । विध्य शेषत्वे आत्मत्वादे हेतु व्यावष्टे कुत इत्यादिना । माभूद्विधेय कर्म शेषत्वेन विधि विषय त्व

॥५२॥

मैमै नः स्य त एव विधीयतां निविध्यतां वेत्याशं कामप नेतुं न हेय रतिभाष्यं तत्रापि हेतुत्वेनात्मत्वादिति येन द्योऽज
 यत्यपि वेति। अनन्यशेषत्वे स्य तो विधेयत्वाभावे वात्मत्वे हेतु रित्यपि तत्राह। अत्र रतिभाष्योक्तो हेतुत्वे
 रित्यर्थः। तत्रैवाह सर्वेषामिति। ननु स्यादेविनाशस्य मूलादौ दर्शनात्कथं पुरुषावयिः सर्वस्य व्योऽत आ
 त्पुरुषो होति। कस्मिन्तस्याधिष्ठानत्वापोशात्स तत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नामनिर्वानिर्विश्वोऽयं यय हेतु रित्यर्थः।
 ननु पुरुषोऽप्यनिर्वान इति नेत्याह पुरुषाख्येति। अनंतोऽनन्तार्थः। विकारो नास्तीत्युक्तं मेत्याहोद वैवाशेधमा
 न्मात्वविक्रियाया अभावमुक्ता तदेव भावमप्याह पिवेति। भाष्येयत एव धर्मान्यथात्वेऽप्योऽत एव नित्य
 सुहादि स्वभावः। पुरुषावयिः सर्वस्य व्योऽत आ त्पुरुषादिति कास्मिन्तस्या कस्मिन्तमाधेयं न
 मित्युक्तं युक्तिपरामर्शी तस्माच्छब्दः निरन्तरा यत्तत्तया विधि शेषत्वाभावेऽपि मुदा तद्वत्मानां तदगम्यतयो
 वेशं तैव वेद्यत्वश्रुतिमुदाहरति तत्त्वेति। तस्य वेदस्येत्यर्थः। तन्ननु तादृशं धर्मावबोधनमिति वक्तव्यं तत्राह धर्मस्य
 वेति। तन्ननु प्रतिषेधानामनुद्येयावोधकत्वात् कथं कर्मावबोध प्रयोजनताऽत आह प्रतिषेध विध्यमावेति। शा
 वस्ववनय दाम्नायस्येति सूत्रे आम्नायशब्दो विधिनिषेधपर इति सिध्यति। विकल्पासुरवेन पारिहारात्तराहोपि
 चेति द्रव्यगुणकर्मणां तच्छब्दानामित्यर्थः क्रियार्थत्वादित्यत्रानर्थक्यमित्यत्रार्थशब्दो विधेयपरः प्रयोजनपर इति
 तिविकल्पाद्यानेरुपदितीर्थे निरस्यनियम्येतेत्यादिना। ननु बोद्धव्यं भूतं न वेतं न विष्यं नमित्येवं ज्ञाती

॥५२॥

नवे गमापितुमिति शावरवचा सेविधि वाक्यस्य भूतार्थो धिताभाति न द्रव्यादिशब्दानां क्रियाप्रयो
 जनताऽत आह कार्यमर्थमिति। कार्यान्वितभूतवोधित्वे विधि वाक्यस्य कथं तन्मया येन ब्रह्म वाक्य
 क्रियाशेषभूतवक्तव्ये त्वसिद्धिरत आहोपमानिसंधिरिति। कार्यान्वितवोधित्वे नियमः शब्दानां किमुपदि
 दतप्रयोजनार्थः। तत्र केवलभूतवस्त्वर्गवैमर्शपि प्रयोजनार्थे हि भुवः प्रवक्ष्यति न तावत् कृत्यत्वेन वक्ष्य
 त्वेन तत्तत्कार्यान्वितकार्यशेषेन नुकार्यान्विते परत्वेन निष्पन्नाऽभावेपदानामिति व्याधवायादितपरत्वे
 त्युपताम त आहोपमिति। तत्किमिदानीं विशिष्टे पदशक्तिनेत्याह स्यात्कार्यमिति। अयमपि संधिः पदैः पदार्थैवा
 निधीयते अर्थो तत्रान्विततमात्तु व्यक्ष्यते। अन्यथा स्य रूपमानातिरेकि विविधानिधाने गौरवे स्याद्वैतान्
 निहितार्थऽस्वरूपाणां विशिष्टैरनविनाभावात्कथं व्यक्षणा नाहोपमार्थः स्यात्तत्पत्यन्वयादिनाभावः चार
 णात्तत्त्वमात्रानेवाथोतरमात्रान्वयो व्यक्ष्यः। तस्य व्यवहारा नुपयोगात्तन्मात्रं अनविनाऽभावे निरर्थमिवैः पुरु
 षव्यक्षणात्। ननु भामूदविनाभावनिषमस्तथापि वाक्यस्य व्यक्षणे संबन्धो वाक्यार्थे वा सन्वयो वाच्यः। मवा
 हि संबन्धः पुंनिर्भववाक्यार्थेऽप्येवं। तथाह शास्त्रिकनाथाः वाक्यान्वितवाक्यार्थत्वेनानन्तत्वेनानापात्तितस्य
 व्यक्ष्यः स्यात्तत्पत्तिर्धेयैः संबन्धात्तत्त्वस्यात्वमात्राभावात्तद्वद्वत्तत्त्वोक्तिः। अत्रोच्यते मुखात्पदस्यैव ग्रहणं नुप
 तिष्ठति वक्ष्यः प्रमाणनिदानं। तत्र पथापदेन पदार्थव्यक्षणायां वाक्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धात्तत्त्वोक्तिः एवं

४४४

१५५

वाक्यान्तरि स यो दे शो न प्रपुक्तस्य पदवृद्धस्य ये किं धेया अनन्वितपदार्थास्ते वा वाक्यान्तरा वा नुपपत्तेरे वा
नित्यं लक्षणयानि दानं नवान्वितरूपस्यापि धेयस्य नूपेण संवधानुपपत्तिः विशिष्टरूपयोस्तादात्म्यस्य
कस्यापि स्थीकारान् नन्वेवमप्यपि हितार्थैरर्थान्तरान्वितलक्षणयां कथं निषम्य अर्थान्तराणामनन्त्यात्तदुच्यते
आकाशासन्निधौ योऽयत्नसहितार्थो नान्वितात्पदानिच्छक्षयं त्यर्थानि निनातिप्रसंगिता प्रयोगरक्तगोपदं
नान्वितमन्येति वाक्येन नान्विते गोत्ववाचकं पदत्वात्तुरगपदवदिति एतत्सर्वमाह केचित् एकप्रयोजनसि
द्धौ पौर्णिकत्वं हि पदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यमन्तरेण न दृश्यते तः प्रयोजनवन्वायकं वाक्यं वाच्यं
॥५३॥ नान्वितपरत्वं पदानां वाच्यमित्यर्थः ननु विशिष्टानामर्थानां केदत्कथमेकवाक्यता इति आह ॥५३॥
नान्वितेति गुणभूतनापदार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैकवाक्यत्वमित्यर्थः पदानामनान्वितार्थपर्यव
स्य नान्वितपर्यवसानेन भट्टसंमितिमाह यथा दुरिति पदाच्छ्रणया योग्येतरान्वितपरत्वं पदानां पश्य
नीललक्षणया दारत्वेन तत्परत्वं तदा ते दानां कार्या नान्वितत्रैव ब्रह्मपरत्वोपपत्तिरित्याहु एवंचरतिशा
काचार्यत्वेति तावदेकयशो भवनकर्तृवचनत्वादुत्पाद्यमात्रपराभाहूदित्याहु भव्यमिति भाष्येति
तिराकियात्तु नान्विते धस्य प्रसक्तिमाह नान्विति भव्यसंसर्गिणानूपेण भूतमापि भव्यमित्यत्र किं का
केया ॥ ५३ ॥ भाष्यामपि भूतार्थस्य नान्विते क्यमित्याहु न तादात्म्येति कार्ये हि साध्यतया प्रयोजने